

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ПРЕЗИДЕНТІ ЖАНЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН
СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫ**

**ОРТАЛЫҚ АЗИЯ
25 ЖЫЛДА**

Астана 2017

ӘОЖ 327 (1-925.3)

ББК 66.4 (54)

О - 72

Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының Ғылыми Кеңесі ұсынған

Редакциялық алқа:

З.К. Шәуқенова (жалпы редакция)

А.А. Альшанская, Г.М. Қасымова,

Ж.М. Санхаева, Б.А. Сыздықов, А.Ғ. Үрпекова

А.Ә. Арзықұлов (шығаруға жауапты)

Рецензент: С.Қ. Көшкімбаев, саяси ғылымдарының докторы

О-72 Орталық Азия 25 жылда: ақпараттық-талдамалық шолу / Жалпы ред.: З.К. Шәуқенова. – Астана: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2017. – 136 бет. / қаз. - рус. - eng.

ISBN 978-9965-844-59-0

ҚР Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының авторлар ұжымы дайындаған ақпараттық-талдамалық шолу Орталық Азияның қазіргі таңдағы дамуы мәселесіне арналған. Кітапта аталынған аймақ елдерінің әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі бағыттары, нәтижелері мен үдерістері қарастырылған.

Басылым халықаралық қатынастанушы мамандарға, саясаттанушыларға, экономистерге, әлеуметтанушыларға және де 25 жыл шеңберіндегі Орталық Азия елдерінің қалыптасуы мен дамуы мәселесі қызықтыратын оқырмандарға арналған.

ӘОЖ 327 (1-925.3)

ББК 66.4 (54)

ISBN 978-9965-844-69-0

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	4
1-БӨЛІМ. АЙМАҚТЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ	6
1.1. Макроэкономикалық жағдай.....	6
1.2. Шетелдік инвестициялар.....	7
1.3. Шағын және орта кәсіп.....	12
1.4. Өнеркәсіп	14
1.5. Ауыл шаруашылығы	18
1.6. Қызмет көрсету саласы	22
1.7. Сыртқы сауда	23
2-БӨЛІМ. АЙМАҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК- ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУЫ.....	28
2.1. Демография және урбанизация	28
2.2. Білім беру.....	32
2.3. Денсаулық сақтау	35
2.4. Мәдениет пен спорт	38
2.5. Дигитализация.....	40
ҚОРЫТЫНДЫ.....	45

КІРІСПЕ

Еуразия құрлығының орталығына орналасқан Орталық Азия елдері – Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан мен Түрікменстан көп ғасырлық тарихы, бай рухани және мәдени дәстүрі бар елдер.

Аймақ елдері 1991 жылы тәуелсіздік алғанан соң егеменді сыртқы және ішкі саясаттарын жария етумен қатар, әлеуметтік-экономикалық өмір мен қоғамдық жүйенің жаңа үлгісінің қалыптасуы секілді жанарудың күрделі жолына да аяқ басты. Ширек ғасырдан астам өзгеріспен өткен кезең мемлекеттік құрылыстағы жетілдірулер, экономикалық мүмкіндіктерді кеңейту, әлеуметтік жағдайды жақсарту, ұлттық қауіпсіздікті нығайту, және де халықаралық қатынастарды орнату мен кеңейту секілді құрылым мен даму бағытындағы айтарлықтай өзгерістерге алып келді.

Орын алған үрдістердің маңыздылығын анықтау үшін Орталық Азия аймағы елдерінің 25 жыл көлеміндегі жеткен негізгі жетістіктеріне барынша мұқият талдау жасау маңызды саналады.

Ақпараттық-талдаулық шолудың бірінші бөлігі мемлекеттердің экономикалық даму өзгешеліктеріне арналған. Тәуелсіздік жылдарында Орталық Азияда экономиканың салалық құрылымында түбегейлі өзгерістер орын алды. Өндіру секторы экономикалық өсімнің негізгі факторы болып қана қоймай, ортазиялық аймақ елдерінің ірі секторларына айналды. Осымен қатар өңдеу өнідірісі өңдеу саласымен салыстырғанда екінші орында қалып отыр. Ауыл шаруашылығы біртіндеп маңыздылығы төмен салаға айналуға, бірақ қазіргі таңда экспорттық кірістің және Орталық Азиядағы жұмыс орнының негізгі көзі болып келеді. Сонымен бірге тәуелсіздік жылдарында экономикалық байланыстарға деген қызығушылықтың артуы байқалады, аймақ елдері арасындағы және негізгі экономикалық серіктестермен байланыстарды арттыруға деген қажеттілік негізінен сауда және инвестициялық ағынның өсуі, шағын және орта кәсіптің дамуымен байланысты.

Кітаптың екінші бөлігінде тәуелсіздік жылдарындағы ай-

мақтың әлеуметтік-демографиялық үрдістері қарастырылған. 25 жыл ішінде Орталық Азия аймағы тұрғындары санының айтарлықтай өсімі байқалып, және олардың басым бөлігі сауатты деп танылып отыр. Денсаулық сақтау саласында тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы көрсеткіштертің нашарлауына қарамастан, тұрғындар денсаулығы жағдайының индекаторларының нығаюуы: ауру-сырқаудың және өлім-жітімнің азаюуы, медициналық қызмет көрсету сапасының артуы орын алып отыр. Сонымен қатар, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы қаржыландырудың төмендігі мен екінші орынға қалдырылғандығына қарамастан, Орталық Азия елдерінде қазіргі таңда қоғам өмірінің негізгі маңызды салаларының бірі саналатын мәдениет пен спортқа үлкен назар аударылған. Интернеттің жаһандық деңгейде таралуы жағдайында Орталық Азиядағы дигитализация деңгейі басқа мемлекеттермен салыстырғанда төменгі деңгейде қалып отыр.

Ақпараттық-талдаулық шолуды дайындау барысында Орталық Азия аймағы елдерінің ресми үкіметтік құжаттары мен ұлттық және халықаралық статистика материалдары кеңінен қолданылды.

1-БӨЛІМ. АЙМАҚТЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ

1.1. Макроэкономикалық жағдай

Бұрынғы кеңес республикаларымен салааралық байланыстар үзілгеннен және нарықтық экономикаға күрт ауысқаннан кейінгі **тәуелсіздік жылдарында** өңір елдерінде нақты, сондай-ақ қаржы секторының да **біртіндеп тұрақтануы мен дамуы орын алды.**

2015 жылы қызметтердің 50,8%, өнеркәсіптің 28,9% және ауыл шаруашылығының 20,3% өндірісімен көрініс берген Орталық Азия елдері экономикасының **нақты секторының дамуы тез қарқынмен жүзеге асырылды. Осылайша, жалпы ішкі өнім (ЖІӨ) 6,6 есеге – 1991 жылғы 45,6 млрд АҚШ долларынан 2015 жылы 301,4 млрд АҚШ долларына дейін өсті.** Бұл сектордың дамуы **тікелей шетелдік инвестицияларды тарту** (тікелей шетелдік инвестициялардың өңірге таза ағымы 1993 жылдан 9,5 есеге 2015 жылы 13,4 млрд АҚШ долларына дейін артты) және **даму бағдарламалары арқылы мемлекеттік қолдау есебінен** жүзеге асырылды.

Шетелдік немесе мемлекеттік қаржыландыруды ғана емес, жеке капиталды да пайдалану мақсатында екінші деңгейлі банктер және қор нарығы арқылы экономиканы несиелеуге халықтың ақшалай қаражатын бөлетін **қаржы жүйесі** құрылды.

Аймақ елдерінің әлемдік экономикаға қазіргі кездегі интеграциясын ескере келе, өңір экономикаларының **сыртқы ықпалдарға қарсы төзімділігін арттыру қажет болды.** Осы мақсатта Қазақстан мен Түрікменстанда **тұрақтандыру қорлары** құрылды. Тек Қазақстанда ғана тұрақтандыру және жинақтау қызметін атқаратын Ұлттық қорда 2017 жылғы 1 ақпандағы күйі бойынша 61 млрд АҚШ доллары көлемінде қаражат болды.

Шетелдік валютаның түсімі жоғары болғандықтан тұрақтандыру қорларын құрумен қатар, капиталдың **трансшекаралық қозғалысына кейбір шектеулер енгізілді** және қалған өңірлер-

де тұрақты валюта бағамы сақталса да, құбылмалы валюта бағамына ауысу (Қазақстанда) жүзеге асырылды, бұл сыртқы валюта бағамдарының **жұтылуына себеп болды**. Бұған қоса, 2008 және 2014 жылдардағы қаржылық дағдарыс себебінен өңірдің банк секторына Базель 1, Базель 2 және Базель 3 пруденциялық нормативтер стандарттарын біртіндеп енгізілуі орын алды.

Аймақтың қаржылық және нақты секторының жақсы дамуы нәтижесінде **өңірдегі жұмыссыздық**: Қырғызстанда 2006–2015 жылдары – 8,3-тен 7,6%-ға, Қазақстанда сол кезеңде – 7,8-ден 5%-ға, Түрікменстанда 2000–2015 жылдары – 11-ден 10%-ға, Өзбекстанда 2000–2015 жылдары – 11-ден 10,5%-ға және Тәжікстанда 2000–2016 жылдары – 3,1-ден 2,4%-ға¹ төмендеді.

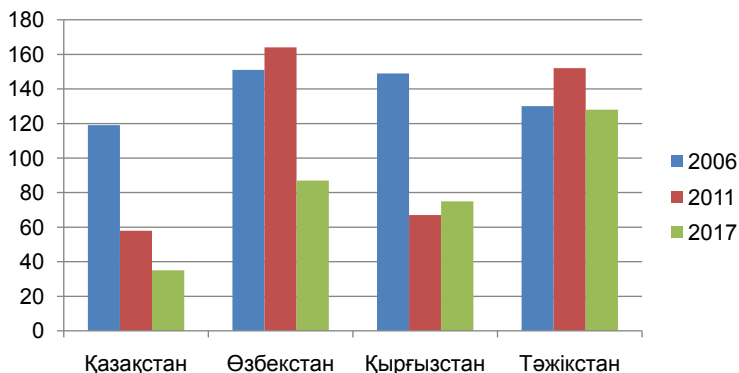
Жұмыссыздықтың төмендеуімен өңір халқының **өмір сүру сапасының біртіндеп арту процесі** қатар жүрді. Бұны күтілетін өмір сүру ұзақтығы, халықтың сауаттылық деңгейі және өмір сүру деңгейі сияқты көрсеткіштерді қамтитын адами даму индексінің (АДИ) өсуінен байқауға болады. Индекс тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда – 0,69-дан 0,78-ге, Қырғызстанда – 0,61-ден 0,66-ға, Өзбекстанда – 0,59-дан 0,67-ге, Тәжікстанда – 0,61 –ден 0,63-ке және Түрікменстанда – 0,66-дан 0,68-ге өсті.

1.2. Шетелдік инвестициялар

Елдердің экономикалық саясатының басым бағыттарының бірі жағымды инвестициялық климатты қолдау және ел экономикасына тікелей шетелдік инвестициялар (ТШИ) ағымын одан әрі ынталандыру болып табылады.

Doing Business Дүниежүзілік банк мәлімдемесіне сәйкес елдің тартымдылық деңгейін анықтайтын іскерлік орта Орталық Азияда жақсарып келеді. Мысалы, соңғы мәлімдеме қорытындысы бойынша Қазақстан **35-орында (2006 ж. – 119-орында)**, Қырғызстан – **75- орында (149-орын)**, Өзбекстан – **87-орында (151-орын)** және Тәжікстан – **128-орында (130-орын)** (1-сурет).

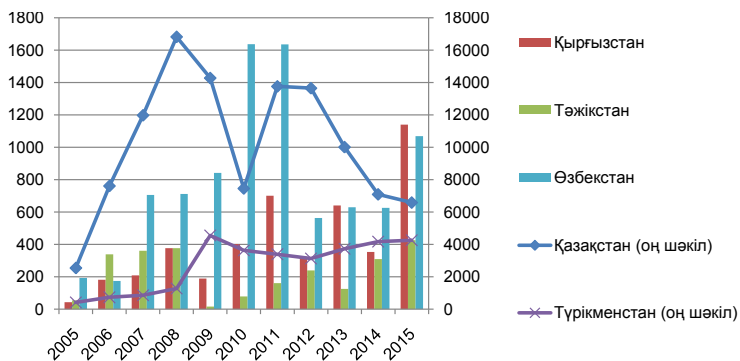
¹ Қазақстан мен Қырғызстандағы жұмыссыздық бойынша деректер ресми статистика сайттарынан алынған, қалған елдер бойынша *tradingeconomics.com* дерек көзі қолданылды.

1-сурет. Doing Business көрсеткіші бойынша Орталық Азия елдерінің рэнкингі

Дерек көзі: Дүниежүзілік банк.

Аймақтың түрлі елдеріне түсетін тікелей шетелдік инвестициялар көлемдері айтарлықтай ерекшеленеді. Абсолюттік мәнінде Қазақстан Орталық Азиядағы **ең ірі ТШИ алушысы** болып табылады. Ал Тәжікстан тікелей шетелдік инвестициялардың **ең аз мөлшерін** алады (1-кесте, 2-суретті қараңыз).

2-сурет. Орталық Азияға салынған тікелей шетелдік инвестицияның таза ағымы (млн АҚШ долл.)

Дерек көзі: World Development Indicators.

**1-кесте. Орталық Азияға салынған тікелей шетелдік
инвестицияның таза ағыны**

Мемлекет	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ағымдағы баға млн АҚШ долл.											
Қазақстан	2546	7611	11973	16819	14276	7456	13760	13648	10011	7091	6585
Қырғызстан	43	182	208	377	189	402	701	324	640	353	1139
Тәжікстан	54	339	360	376	16	79	161	239	125	309	426
Түрікменстан	418	731	856	1277	4553	3632	3391	3130	3732	4170	4259
Өзбекстан	192	174	705	711	842	1636	1635	563	629	626	1068
Жалпы ішкі өнімнің %											
Қазақстан	4,5	9,4	11,4	12,6	12,4	5,0	7,1	6,6	4,2	3,2	3,6
Қырғызстан	1,7	6,4	5,5	7,3	4,0	8,4	11,3	4,9	8,7	4,7	17,3
Тәжікстан	2,4	12,0	9,7	7,3	0,3	1,4	2,5	3,1	1,5	3,3	5,4
Түрікменстан	5,2	7,1	6,8	6,6	22,5	16,1	11,6	8,9	9,5	9,6	11,9
Өзбекстан	1,3	1,0	3,2	2,4	2,5	4,2	3,6	1,1	1,1	1,0	1,6

Дерек көзі: World Development Indicators.

ЖІӨ-ге қатысты ең ірі ТШИ алушысы соңғы жылдары (2005 жылдан бастап 2015 жылға дейін) **Түрікменстан** болды. Бұл елдің тікелей шетелдік инвестицияларының орташа жылдық таза ағымы ЖІӨ-нің шамамен 10% құрады. Дегенмен 2015 жылы ЖІӨ-ге инвестициялардың аздаған үлесі Қырғызстанда байқалды (17,3%).

Қарастырылып отырған кезеңде ТШИ ағымы 2005 жылдан бастап 2012 жылға дейінгі кезеңде біршама тұрақсыз болғанын айта кету керек: Түрікменстанда бұл көрсеткіш ЖІӨ-нің 5,2-ден 22,5%; Тәжікстанда – 0,3-тен 12%; Қазақстанда – 3,2-ден 12,6%; Қырғызстанда – 1,7-ден 17,3% және Өзбекстанда 1%-дан 4,2% аралығында ауытқыған, бұл негізінен энергетика және пайдалы қазбаларды өндіру саласында ірі инвестициялық жобаларды іске асырумен байланысты болды.

Қарастырылып отырған кезең бойына **Қазақстанда** ТШИ ағымы жылына **ЖІӨ-нің 7%-нан** артты (3-сурет). ТШИ ағы-

мының көп көлемі – 82,1 млрд АҚШ долл. (16,9%) **кәсіптік, ғылыми және техникалық қызметке**, 58,8 млрд АҚШ долл. (12,1%) кен өндіру және карьерлерді игеруге, 26,2 млрд АҚШ долл. (5,4%) өңдеу өнеркәсібіне бағытталды. ТШИ аздаған үлесі **ауыл шаруашылығы, көлік және қоймаландыру, ақпарат және байланыс сияқты салаларға тиесілі болды**. Қазақстанға құйылған шетелдік инвестициялар ішіндегі көшбасшы **Нидерланды** елі (64,0 млрд АҚШ долл.) болып табылады. Қазақстанда анағұрлым белсенді инвесторлар арасында АҚШ, Швейцария, Қытай, Франция, Ресей және Ұлыбритания бар.

Қырғызстанда ТШИ түсімдерінің негізгі үлесі **өңдеу өнеркәсібі (35,9%)** және **қаржы делдалдығы мен сақтандыру (26,2%)** салаларына тиесілі. **Қырғыз Республикасына инвестициялаған негізгі елдер – Қытай, Ресей және Канада** болып табылады.

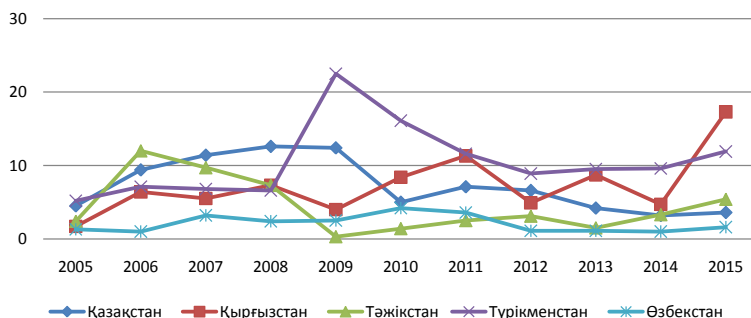
Тікелей шетелдік инвестициялардың Тәжікстанға түсімдері, негізінен **энергетика, коммуникация және көлік, құрылыс, қаржы қызметтері** сияқты секторларға жұмсалды. **Ресми статистика** деректеріне сәйкес 2007 жылдан 2015 жылға дейінгі кезеңде Тәжікстан экономикасындағы шетелдік инвестициялардың айтарлықтай бөлігі **Қытайдан (1,5 млрд АҚШ долл.)**, Ресейден, Ұлыбританиядан, сондай-ақ Қазақстаннан, АҚШ-тан, Ираннан, Әзербайжаннан келіп түскен². Тәжікстанда, Өзбекстандағы сияқты ЖІӨ-де жиналған ТШИ үлесі аздаған **15–25%** деңгейінде қалып отыр, бұл елдердің тікелей шетелдік инвестициялармен қанығу сатысына әлі жетпегенін көрсетеді.

Түрікменстанда ТШИ орташа жылдық таза ағымы **ЖІӨ-нің шамамен 10%-н** құрады (3-сурет). Қытай, көптеген Орта Азиялық республикалардағы сияқты Түрікменстанның ең негізгі инвесторы болды. Түрікменстан экономикасы үшін ең маңызды сала табиғи газ өндіру болып табылатынына қарамастан, шетелдік инвесторлар үшін басымдықты салалар **құрылыс, өнеркәсіп, қызмет көрсету, сондай-ақ сауда** болып табылады.

2005 жылдан бастап 2015 жылға дейінгі кезеңде Өзбекстанда

² Тәжікстан Республикасы Президенті жанындағы Статистика жөніндегі агенттіктің деректеріне сәйкес.

ТШИ таза ағымы **ЖІӨ-нің** не бары **2,1%** құрады. Өзбекстанға тартылған шетелдік инвестициялар **өнеркәсіп, өндірістік емес сала, көлік және коммуникация, энергетика, құрылыс сияқты ұлттық экономика салаларын дамыту үшін жұмсалады.** Аздаған инвестициялар **ауыл шаруашылығына (4,3%) және құрылысқа бағытталады (2,3%).**

3-сурет. ЖІӨ қатысты тікелей шетелдік инвестицияның таза ағыны (%)

Дерек көзі: World Development Indicators.

Осылайша, Қазақстан және Түрікменстан сияқты Орталық Азия елдері тәуелсіздік жылдары тікелей шетелдік инвестициялардың едәуір көлемдерін тарта алды. ТШИ Орталық Азияға бағытталған ағымдары тұрақсыз болып табылады және оның динамикасы көп жағдайда ірі инвестициялық жобалардың іске асырылуына байланысты болады. Орталық Азия елдерінің экономикасына құйылған инвестициялардың көбі қолайлы әлемдік бағалар нәтижесінде табиғи ресурстарды игерумен, көмірсутектерді және металдарды өндірумен, өңдеумен және тасымалдаумен байланысты салаларға бағытталған.

Ең ірі және дамып келе жатқан ТШИ алушылары сыртқы саудамен байланысы жоқ, ғылыми-техникалық қызмет, қаржы дел-

далдығы және сақтандыру, сондай-ақ көлік және коммуникациялар сияқты бейөндірістік салалар болып табылады. Өңірде өңдеу өнеркәсібіне тікелей шетелдік инвестициялардың шамалы үлесі ғана тиесілі, тек Қырғызстанда ғана шикізат өңдеу шетелдік инвестициялар құрылымында маңызды орын алады. Ауыл шаруашылығы шетелдік инвесторлар үшін тартымсыз болып отыр.

1.3. Шағын және орта кәсіп

Қарастырылып отырған кезеңде **Орталық Азия елдері кәсіпкерлік қызметті дамыту саласында бірнеше ондаған реформаларды іске асырды.** Бұл іс-шаралар бизнесті жүргізу үшін жағдайды жақсартуға, кәсіпкерлік ортадағы тиімділік пен бәсекеге қабілеттілікті арттыруға септігін тигізді. «Жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексі» көрсеткішіне сәйкес Қазақстан 53-ші, Тәжікстан 77-ші және Қырғызстан 111-ші орынды алады.

Қазақстанда соңғы он жыл ішінде шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерімен өнім шығару **8,1 есе артып**, 2015 жылы 58,1 млрд АҚШ долларын³ құрады. Өсімнің жоғары көрсеткіші бүгінгі таңда бұл сектордың ең ірі жұмыспен қамту секторына айналуына байланысты – **3 млн адамнан астам** осы салада жұмыс жасайды және соңғы он жылда **бұл сан 168%-ға артты.**

Бұнымен қатар, соңғы он жыл ішінде⁴ **белсенді жұмыс жасаушы шағын және орта бизнес субъектілері санының 206%-ға артқаны** байқалады. Шағын және орта бизнестің еңбек өнімділігінің көрсеткіші **614%-ға артты**, және қазіргі кезеңде, **белсенді әрекет ететін ШОБ субъектілерінің саны**, жалпы алғанда, **1,2 млн бірлікке дейін артты.**

Мемлекет тарапынан қаржылық және қаржылық емес қолдау белсенді көрсетіледі:

– **бүгінгі күні қаржылық қолдау «Бизнестің жол картасы–2020» кәсіпкерлікті қолдау бағдарламасы** арқылы пайыздық мөлшерлемені субсидиялауды қамтиды;

³ 1 АҚШ доллары үшін 270 теңге бағамы бойынша есептегенде.

⁴ Есеп шағын және орта бизнесті есепке алу әдістемесінің өзгеруіне байланысты 2006 жылдан бастап жүргізіледі.

– қаржылық емес қолдау заңнамалық базаны, әкімшілік-құқықтық реттеуді, инфрақұрылымға қолжетімділікті қамтамасыз ету және т.б. жетілдіру арқылы жүзеге асырылады. Осының нәтижесінде Қазақстан *DOING BUSINESS* рейтингінде **2010 жылғы 63-орыннан 2016 жылы 35-орынға көтерілді.**

Осылайша, елдің ЖІӨ-не ШОБ үлесі 2006 жылы **9,8% құраса**, 2015 жыл қорытындысы бойынша **25,6%-ға жетті.**

Қырғызстанда 2012 жылдан бастап 2015 жылға дейінгі кезеңде шағын және орта кәсіпорындар саны 18%-ға ұлғайып, 14 027 субъектіні құрады. Бұл ретте ЖІӨ-ге шағын және орта бизнестің жалпы қосылған құн көлемінің 2015 жылы 40,5%-ға дейін артқаны байқалады. Шаруа (фермерлік) қожалықтары және жеке кәсіпкерлік күшті қарқынмен дамыды: өсім, сәйкесінше, 83 және 43 есе артты; жұмыс істейтін шағын кәсіпорындар саны (5,2 есе) айтарлықтай артты. Республикада шағын кәсіпорындардың дамуында үш кезең бақыланады: 1990-жылдан бастап 1993 жылға дейін – бұл кезеңде шағын кәсіпорындар санының екпінмен өсуі анықталды; 1993 жылдан бастап 1999 жылға дейін – олардың дамуының біршама тұрақтанғаны байқалады, 2000 жылы оларға қатысты экономикалық жеңілдіктер алынып тасталғандықтан және макроэкономикалық ахуалдың біршама нашарлауы салдарынан шағын кәсіпорындар санының өсу қарқының аздап төмендеуі орын алды, 2001 жылдан бастап осы уақытқа дейін тұрақты өсу үрдісі байқалады.

Өзбекстанда тәуелсіздік алған сәттен бастап жекешелендіру процесі біртіндеп іске асырылды (жалпы алғанда шамамен **86,7 мың** мемлекеттік кәсіпорындар мен объектілер жекешелендірілді). Бұл **меншік иелерінің тобын** құрауға септігін тигізді және қазірде олардың саны **6,5 млн адамды** құрайды. **2010 жылдан** бастап 2015 жылға дейінгі кезеңде шағын **бизнес пен жеке кәсіпкерлік үлесі** ЖІӨ құрылымында **31-ден 56%-ға дейін артты**, ал өнеркәсіптік өнім өндірісінде – 12,9-ден 31%-ға дейін өсті. Бүгінгі күні экономиканың бұл секторы барлық жұмыспен қамтылған халықтың **76,5%-н қамтамасыз етеді.** Бұл ретте **кәсіпкерлік қызметінен келіп түсетін кіріс үлесі халықтың біртұтас табысының 47%-нан астамын құрайды.**

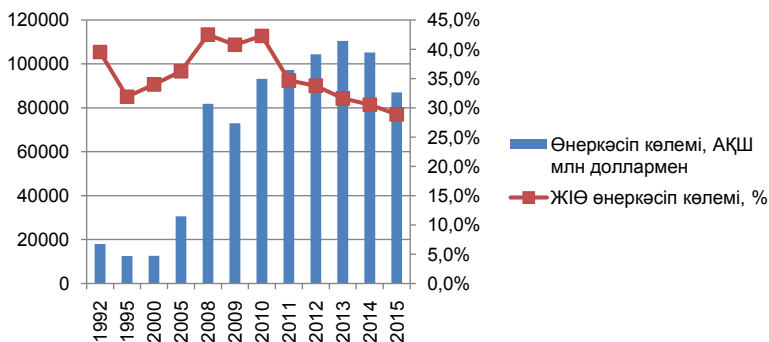
Тәжікстанда шағын және орта бизнесті дамыту басымдықты міндет болып саналады, бұнда қызметтер көрсету және тауар өндірісі салаларын дамыту бастапқы және ең маңызды орынға ие. 2010 жылдан бастап 2014 жылға дейінгі кезеңде **шағын және орта бизнес субъектілерінің саны 2,5 мыңнан 4,1 мыңға дейін артты**, бұнымен қатар экономиканың бұл секторында коммерциялық банктердің ақшалай қаражат көлемі **10,2 есе өсті**.

Түрікменстанда соңғы сегіз жыл ішінде **14,5 мың шағын және орта бизнес субъектілері ел экономикасына 2,2 млрд АҚШ долларын инвестициялады**⁵. Бұл жеке кәсіпорындар **150 мың адамды еңбекпен қамтиды**. Жалпы алғанда, соңғы жылдары түрлі салықтық-несиелік жеңілдіктер ұсынуды, ұйымдастыру-техникалық көмек көрсетуді көздейтін **шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдаудың заңнамалық базасы қалыптастырылды**.

1.4. Өнеркәсіп

Тәуелсіздік жылдары ішінде Орталық Азия елдерінің **өнеркәсіптік өнім** өндіру көлемі орташа жылдық өсу қарқыны **6,7% деңгейінде** бола отырып, 1992 жылғы 17,9 млрд АҚШ долларынан 2015 жылы 87 млрд АҚШ долларына дейін **4,8 есе өсті**. Бұл ретте ОА елдерінің ЖІӨ-не өнеркәсіп үлесі 39,5-тен 28,9%-ға дейін төмендеді (4-сурет).

⁵ 2017 жылдың қаңтарындағы ресми бағаммен есептегенде.

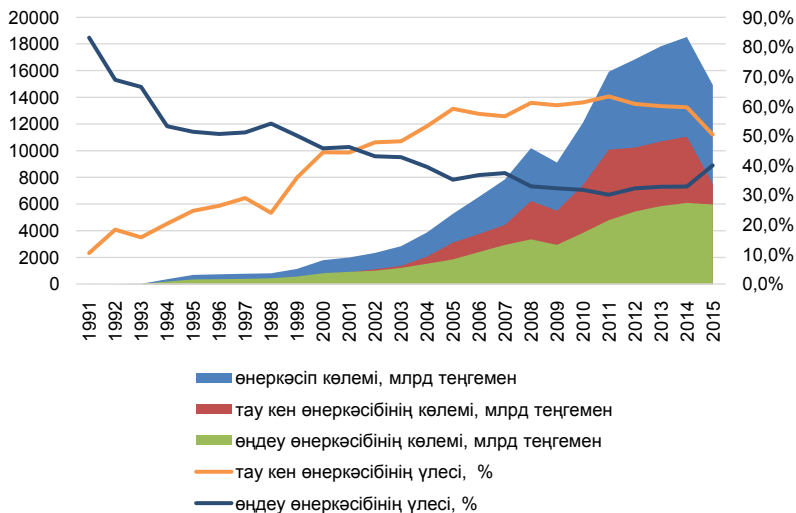
* Түрікменстан туралы мәлімет 2011 жылдан бастап жоқ.

4-сурет. 1992–2015 жылдар аралығындағы ОА елдері өнеркәсібінің көлемінің динамикасы

Дерек көзі: Дүниежүзілік банк.

Өңірдің өнеркәсіптік өндіріс көлемінің негізгі үлесі **Қазақстанға (68,2%) тиесілі**, одан кейінгі орында Түрікменстан (14,5%), Өзбекстан (14,1%), Тәжікстан (1,7%) және Қырғызстан (1,5%) келеді.

Қазақстанда өндіріс көлемі оң көрсеткіш берсе де, 2011 жылға дейін **өнеркәсіпте** құрылымдық теңгерімсіздік байқалды. Қазақстан Республикасын Үдемелі индустриялық-инновациялық дамытудың 2010–2014 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын және Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2015–2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын және ұлттық экономика салаларын дамытудың жекелеген тұжырымдамаларын іске асыру бұл құрылымдық теңгерімсіздікті төмендетуге мүмкіндік берді. Нәтижесінде, кен өндіру өнеркәсібінің үлесі 2011 жылғы 63,3%-дан 2015 жылы 50,4%-ға дейін төмендеді, ал өңдеу өнеркәсібінің үлесі 2015 жылдың соңында 40% құрай отырып, 10%-ға артты (5-сурет).

5-сурет. 1991–2015 жылдар аралығындағы Қазақстанның өндірістік өнім көлемі

Дерек көзі: ҚР Ұлттық экономика министрлігінің статистика жөніндегі комитеті

Тәуелсіздік жылдарында нарықты шоғырландыру және бәсекелестік процесінің нәтижесінде өнеркәсіп секторының өсуімен қатар, кәсіпорындар мен өндірістер саны біртіндеп 41%-ға қысқарды, бұл кәсіпорындардың қаржылық тұрақтылығының күшеюіне және инновацияларды қолдана отырып, өндіріс көлемдерін ұлғайту мүмкіндіктерінің артуына септігін тигізді. Тек соңғы он жыл ішінде ғана **өнеркәсіптегі инновацияларға жұмсалған шығындар көлемі 2015 жылы 503,4 млрд АҚШ долларын құрай отырып, 9 есе артты.** Бұл шығарылған инновациялық өнім көлемдерін 3 еседен артық ұлғайтуға септігін тигізді (2015 жылғы 377,2 млрд теңге). Орта есеппен Қазақстан бойынша кәсіпорындар мен ұйымдардың белсенділік деңгейі 2005 жылғы 3,4%-дан 2015 жылы 8,1%-ға дейін артты.

Түрікменстанда отын-энергетикалық кешен өнеркәсіптің негізгі секторы болып табылса да (өнеркәсіптік өндірістің 80%), саланың өсуі көбіне энергия тасымалдаушыға әлемдік бағаның өсуіне байланысты болды. Мысалы, 2000 жылдан бастап 2010 жылға дейінгі кезеңде сала 10,5 есе өссе де, тәуелсіздік алған сәттен бастап 2000 жылға дейін (әлемдік бағалар өсе бастаған) өнеркәсіп секторының көлемі не бары 31%-ға артты. Отын-энергетикалық кешеннен басқа **химия саласы және құрылыс материалдарының өндірісі** табысты дамып, 2007 жылдан бастап 2015 жылға дейін цемент өндірісі 3,8 есе, құрастырмалы темір-бетон құрылымдарының өндірісі – 2,5 есе, қабырға материалдарының өндірісі – 2 еседен артық, кенсіз құрылыс материалдарының өндірісі – 8 еседен артық өсті. Бұған қоса, **тоқыма өнеркәсібі дамып**, кешендік бағдарламалар шеңберінде Орталық Азия аумағындағы ең ірі кәсіпорындар – Абадан мақта иіру фабрикасы, Ашхабад және Рухабад тоқыма кешендері қолданысқа енгізілді. **2010 жылдың соңында өнеркәсіптің ЖІӨ-де 1991 жылғы 31%-бен салыстырғанда 60%-ға жеткенін айта кеткен жөн.**

Тәуелсіздік жылдарында Өзбекстанда өндірілетін өнеркәсіптік өнім көлемі **4 есе артып**, орташа жылдық өсу қарқыны **7%-дан артық** деңгейде бола отырып, 2015 жылдың соңында 23 млрд АҚШ долларынан астам құрады. **Бұнымен қатар, 2015 жылы елдің ЖІӨ-не өнеркәсіп үлесі 1991 жылғы деңгейге – 34,6%-ға жетті.** Барлық Орта Азия елдері өндірген өнімдегі ел үлесі **80% минералды тыңайтқыштарды, 94% химиялық талшықтарды, 54% табиғи газды, 59% цементті, 65% мақта шикізатын құрайды.** Өзбекстанның **негізгі өнеркәсіп салалары отын-энергетикалық кешен, тоқыма өнеркәсібі** болып табылады (өнімі әлемнің 50-ден артық елдеріне экспортталады, ал жеткізілімдер көлемі 1994 жылғы 8 млн АҚШ долларынан 2015 жылы 1 млрд АҚШ долларына дейін артты). Сондай-ақ автомобиль жасау, құрылыс материалдарының өндірісі мен химия өнеркәсібі де дамыды. Жалпы алғанда, Өзбекстан экономикасының өсу қарқыны Орталық Азия бойынша ең жоғары деңгейде сақталып отыр.

Қырғызстанның өнеркәсіптік өндіріс көлемі 1,5% үлесінде және абсолюттік мәнінде 1,7 млрд АҚШ долларын құрайтын ең аз көрсеткіш болып табылады. 25 жыл ішінде өнеркәсіптік өндіріс көлемі не бары 1,9 есе ұлғайды. Қырғызстанда өнеркәсіптік өнімнің негізгі көлемі төрт экономика құрушы салалармен: үлестік салмағы 56,8% болатын металлургиялық өндіріспен және дайын металл бұйымдарының өндірісімен; тамақ өнімдерінің, оның ішінде сусындар, темекі өндірісімен – 10,5%; тоқыма-тігін өндірісімен – 4,5%; үлестік салмағы 4,9% құрайтын өзге де металл емес минералдық өнімдер өндірісімен (құрылыс материалдары) шығарылады. Дегенмен, жоғарыда көрсетілген ОА елдерінен ерекшелігі 2015 жылғы құрылымында ең көп үлесті – 82%-ды өңдеу өнеркәсібі алады, ал кен өндіруші өнеркәсіптің үлесі не бары – 3%.

Тәжікстан өнеркәсібі 25 жыл ішінде 4,4 есе шамамен 2,1 млрд АҚШ долларына дейін өсті. Сектордың өсуіне қарамастан, өнеркәсіп үлесі 1991 жылғы 36,9%-дан 2015 жылы 28%-ға дейін төмендеді. Негізгі өнеркәсіп салалары тау, химия, мақта-мата, металлургиялық және машина жасау өнеркәсібі болып табылады. Қазіргі кездегі өнеркәсіп саласындағы басымдықты сала ретінде энергетикалық кешен, атап айтқанда гидроэнергетика қарастырылып отыр. Бұл салаға жоғары қызығушылық және салынған едәуір қаржы салымдары республиканың гидроэнергетикалық әлеуетімен байланысты.

1.5. Ауыл шаруашылығы

Ауыл шаруашылығы азық-түлік қауіпсіздігінің негізі болып саналады және ауыл шаруашылығы өнімдері өндірісінің жедел өсуі Орталық Азия елдерінің маңызды стратегиялық міндеттерінің бірі болып табылады. Халықтың азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз етілуі азық-түлік нарығын дамытудың шарттары болып қана қоймай, әлеуметтік-демографиялық дамуды анықтайтын әлеуметтік тұрақтылықтың шешуші факторы болып табылады.

Ауыл шаруашылығының өңір елдерінің жалпы ішкі өніміне үлесі едәуір ерекшеленеді. Тәжікстан ауыл шаруашылығында жалпы қосылған құнының (ЖКҚ) ЖІӨ-ге аздаған үлесін (24,9%) сақтап қалған. Ауыл шаруашылығында алынған ЖКҚ ЖІӨ-ге тәуелсіздік жылдарында кейбір елдерде қысқарды, бұл мұнай-газ және тау-кен металлургиялық саланың басып озуына сәйкес халық шаруашылығы құрылымындағы өзгерістермен байланысты болды. Қазақстанда ауыл шаруашылығы кешенінің қосылған құны 1992 жылғы 26,7%-дан 2015 жылы 4,9%-ға, Қырғызстанда – 39,1-ден 15,9%-ға, Өзбекстанда – 34,8-ден 18,2%-ға сәйкесінше азайды.

Сонымен қатар, ауыл шаруашылығында жұмыс жасайтын халықтың үлес салмағы Қазақстанда 2000 жылғы жұмыспен қамтылған халықтың жалпы санының 31,3%-нан 2015 жылы 18%-ға дейін, Қырғызстанда – 53,1-ден 29,3%-ға қысқарды. Тәжікстанда ауыл шаруашылығында 65% халық еңбек етеді, қарастырылып отырған кезеңде бұл көрсеткіш өзгермеді. Өзбекстанда бұл көрсеткіш 30–35% аралығында ауытқып отырады.

Қазақстанда ауыл шаруашылығының жоғары әлеуметтік-экономикалық маңызы бар, мысалы, **шамамен 45% халық ауылдық жерлерде өмір сүреді**, шамамен **20–25% экономикалық белсенді халық** ауыл шаруашылығында еңбек етеді. 1991 жылдан бастап 2015 жылға дейінгі кезеңде **картоптың жалпы жиналымы** 64,2%-ға, **май дақылдары** – шамамен 10 есе дерлік, көкөністер – 3 есе, **бақша дақылдары** – 7 есе өсті. Сүт және ет өнімдерінің өндірісі тұрақты дамып келеді.

Қазақстанның негізгі экспорттық нарықтары: **Әзербайжан, Иран, Қырғызстан, Ресей**. Экспорт құрамындағы ең үлкен үлес (70%-ға дейін) **бидай және бидай ұнына** тиесілі, олар бойынша Қазақстан әлемдік ең ірі экспорттаушылар қатарына кіреді. **Импорт құрамындағы шамамен 50%-ын дайын тамақ өнімдері құрайды**: сүт өнімі, қант және кондитерлік өнімдер, алкогольдік және алкогольдік емес сусындар және т.с.с. құрайды. Қазақстанға аграрлық азық-түлік өнімдерінің негізгі жеткізушілері: **Қытай, Ресей, Беларусь, АҚШ және ЕО елдері**.

Қырғызстанның ауыл шаруашылығы құрылымында **өсімдік шаруашылығы (2015 ж. жалпы өнім көлемінен 50,3%)** және

мал шаруашылығы (47,5%) басым; ал қызмет көрсету, орман шаруашылығы, балық аулау сияқты қалған салалардың үлесі аз ғана. Егіс алаңдарының біраз көлеміне – шамамен 49%-на астық дақылдары, 28% – жем-шөп дақылдары, 11% – картоп және көкөніс дақылдары егілген. Мал шаруашылығының негізгі бағыттары **ірі қара мал, қой және ешкі, жылқы және үй құстарын өсіру** болып табылады (құндық жалпы өнімнің шамамен 60%). Аграрлық азық-түлік тауарларының Қырғызстаннан шығарылатын экспорты үшін негізгі нарықтар: **Қазақстан, Ресей және Түркия** болып табылады. Импорттық өнім негізінен **Ресейден, Қазақстаннан, Қытайдан, ЕО пен Украинадан келеді**. Импорттық өнім негізінен **Ресейден** (өсімдік майы, шоколад, кондитерлік өнімдер, темекі, тыңайтқыштар), **Қазақстаннан** (бидай және бидай ұны, өсімдік майы, алкоғолсіз сусындар, темекі), **Қытайдан** (ет, жеміс-жидек), **Еуропалық одақтан** (қант, түрлі дайын тамақ өнімдері) және **Украинадан** (күс еті, шоколад, кондитерлік өнімдер) келеді.

Тәжікстанның ауыл шаруашылығы құрылымында **өсімдік шаруашылығы**, атап айтқанда, мақта өсіру едәуір үлес алады. Мақта шикізатының жалпы жиналымы 2015 жылы 1 га-ға 1,7 т құрады, ал 1991 жылы бұл көрсеткіш 1 га-ға 2,8 т деңгейінде болған еді, бұл көп жағдайда оны өсіру үшін пайдаланылатын жер көлемінің айтарлықтай азаюымен байланыстырылады. Қарастырылып отырған кезеңде **астық жинау, тәтті және дәндік жүгері, күріш жинау нақты мәнінде 3 есеге, картоп, көкөніс және жүзім жинау – 2 есеге ұлғайды**. Мал шаруашылығы құрылымы өзгеріссіз, анағұрлым көп үлестік салмақ **қой, ешкі (шамамен 60%), ірі қара мал өсіруге (30%)** тиесілі.

Тәжікстанда **агрөнеркәсіп өнімінің импорты экспорттан шамамен 4 есеге артады**. Негізгі импортталатын тауарлар бидай және ұн, қант, өсімдік майы, көкөністер және жеміс-жидектер болып табылады. Тәжікстанның ауыл шаруашылығы тауарлары үшін негізгі экспорттық нарықтар: май дақылдарының тұқымдары мен көкөністер үшін – Ауғанстан, Ресей, Қазақстан; жеміс-жидектер мен жаңғақтар үшін – Қазақстан, Пәкістан, Ресей және Украина болып табылады.

Түрікменстанда шығарылған ауыл шаруашылығы өнімі құнының **58% мал шаруашылығы саласына**, атап айтқанда қой өсіру мен ірі қара мал өсіруге тиесілі. Өсімдік шаруашылығының негізгі салалары және экспорттық кірістер көздері **мақта өсіру және астық өсіру** болып табылады. **Ауыл шаруашылығы** тауарлары, атап айтқанда түпкілікті өңдеу өнімі көрші елдерден **Ресейден, Ираннан және Түркиядан** импортталды.

Өзбекстанның ауыл шаруашылығындағы **негізгі салалар: мақта, астық** (оның ішінде бидай), жеміс-көкөніс, бақша дақылдарын, темекі және қой өсіру **болып табылады**. Өсімдік шаруашылығы жақсы деңгейде дамыған (ауыл шаруашылығы өнімінің көлемінен шамамен 60%). Өзбекстанның ауыл шаруашылығы өнімі өндірісінің көлемі 1995 жылдан бері жылына 5–6%-ға өсті. Өзбекстанның **АӨК –нің негізгі экспорттық бөлігін құрайтын мақта-талшық экспорты** ел ішінде өңдеудің артуы нәтижесінде қысқарды (**2010 жылдан бастап 2014 жылға дейінгі кезеңде 33,4%-ға**). Өзбекстанға ауыл шаруашылығы өнімдері (қант, ұн тарту-жарма өнеркәсібінің өнімдері, май және астық дақылдары), негізінен, **Қазақстан мен Ресейден импортталады**.

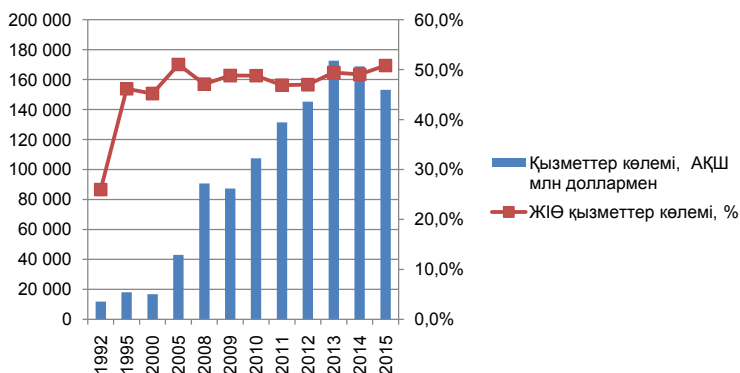
Осылайша, ауыл шаруашылығы Орталық Азияда барлық кезеңде негізгі салалардың қатарына жатқызылды. Ауыл шаруашылығы өндірісінің құрылымына жасалған талдау көпшілік елдерде ең көп үлесті өсімдік шаруашылығы алатынын көрсетті. Тек Тәжікстан мен Қырғызстанда мал шаруашылығы өндірісі басым қарқынмен дамып келеді.

Бұдан басқа, ауыл шаруашылығы өндірісі және тамақ өнеркәсібі аймақ үшін ірі экспорттық кірістер көзі болып табылады. Бидай мен мақта шикізаты елдердің экспорттық іс-әрекетіндегі маңызды буын болып табылады.

Екінші жағынан, Орталық Азия елдері азық-түлік импортына тәуелді, бұл импорт құрылымында түпкілікті өңдеу өнімдерінің айтарлықтай үлестік салмағының болуымен көрініс алады, сәйкесінше, бұл елдердегі ішкі өндіріс, экспорт және оларға келетін импорт арасындағы ара-қатынасты өзгертудің маңызы зор болып табылады.

1.6. Қызмет көрсету саласы

Тәуелсіздік жылдары ОА аймағының ЖІӨ құрылымында қызмет көрсету секторы 1991 жылғы 30%-дан 2015 жылы 50,8%-ға өсті. Жалпы алғанда, көрсетілген қызметтердің жалпы көлемі 11 млрд АҚШ долларынан 153 млрд АҚШ долларына дейін өскен (6-сурет). Көрсетілген қызметтердің негізгі көлемі Қазақстанның үлесінде (72%), одан кейінгі орында Өзбекстан (17,12%), Түрікменстан (5,99%), Қырғызстан (2,28%) және Тәжікстан (2,61%) келеді.

6-сурет. Орталық Азия елдерінің 1992-2015 жылдары ішіндегі қызмет көрсету көлемінің динамикасы

Өңірде қызметтер көрсету саласының дамуы, негізінен, сауда және құрылыс саласының дамуымен, сондай-ақ білім беру, денсаулық сақтау және спорт және т.с.с сияқты әлеуметтік маңызды салаларды қаржыландырудың кеңейтілуі арқылы сипатталады.

Қазақстанда «Қазақстан-2050» стратегиясының шеңберінде қызметтер көрсету саласы ЖІӨ-нің шамамен 70%-н құрау керек. Тәуелсіздік жылдарында қызметтер көрсету секторы ЖІӨ құрылымында 1991 жылғы 44,1%-дан 2015 жылы 59,4%-ға өсті.

Қызметтер көрсету саласының өсуі кәсіпорындар мен жеке кәсіпкерлер санының өсуімен қамтамасыз етіледі. Бес жыл ішінде кәсіпорындар саны **54%-ға артып**, 2016 жылдың басында **72 мыңнан астам** құрады, **оның ішінде 48%** жеке кәсіпкерлер болып табылады. Қызметтер көрсету саласының сапасын, қолжетімділігін, өнімділігін және экспортын арттыру арқылы анағұрлым бәсекеге қабілетті экономиканы қалыптастыру мақсатында мемлекет ҚР-да 2020 жылға дейін көрсетілетін қызметтер саласын дамыту жөніндегі бағдарламаны әзірледі.

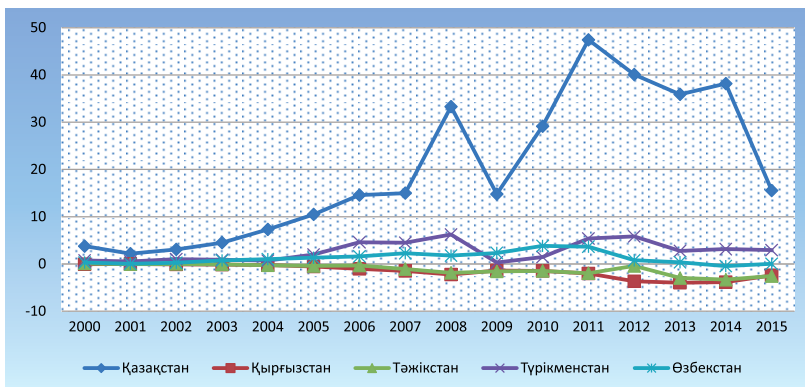
Өзбекстанда бұл сектор 2015 жылы 8,5 есе 31 млрд АҚШ долларына дейін өсті. Бұл ретте бүгінгі күні сектор жалпы ішкі өнім өсімінің шамамен жартысын қамтамасыз етеді (1991 ж. 26%-бен салыстырғанда 2015 ж. 47%). Бұл салаға **80%-дан астам шағын бизнес субъектілері қатысады.** Қызметтер көрсету саласын жеделдетіп дамыту бағдарламасын іске асыру арқылы ауылдарда соңғы үш жылда 22,8 мыңнан астам жобалар іске асырылды, көрсетілген қызметтер көлемі 1,6 есе арты. **Біртіндеп қызметтер көрсету саласының құрылымы да өзгеріп келеді,** бұнда біртіндеп сақтандыру, банктік, лизингтік және басқа да қызмет түрлері басым түсуде.

Тәжікстанда, Түрікменстанда және Қырғызстанда қызметтер көрсету секторы жоғары қарқынмен дамып келеді. Қырғызстанда ЖІӨ-нің 57% осы сектормен қалыптастырылған (өсім 2015 жылдың соңында 7 еседен артық, 3,7 млрд АҚШ долл. құрады), Тәжікстанда бұл көрсеткіш 47% құрайды (өсім 6,5 есе, 3,6 млрд АҚШ долл.), Түрікменстанда – ЖІӨ-нің 28% (өсім 12 еседен артық, 6,4 млрд АҚШ долл.). Негізгі дамушы сектор байланыс, ақпараттандыру, сондай-ақ қаржылық қызметтер көрсету болып табылады.

1.7. Сыртқы сауда

Сыртқы сауда экономикалық дамудың маңызды факторларының бірі болып табылады.

Тәуелсіздік жылдары Орталық Азия елдерінің тауарларымен сыртқы сауда көрсеткіштері, жалпы алғанда, жақсарды. Өнірде **экспорт пен импорт көлемдері күшті серпіліспен өсті**, ал соңғы онжылдықта кейбір елдер оңтайлы сауда теңгеріміне қол жеткізді. Экономикалық өсім және мұнаймен, табиғи газбен байланысты салаға салынған инвестициялар сыртқы сауданы кеңейтуді қамтамасыз етті.

**7-сурет. Орталық Азия елдерінің сауда балансы
(млрд АҚШ доллары)**

Дерек көзі: Asian Development Bank (ADB).

Қазақстанның сыртқы сауда көлемдері 1996 жылдан бастап 2015 жылға дейінгі аралықта тез артты, **экспорт және импорт шамамен 7,5 есе ұлғайды**, немесе доллармен берілген мәнінде 10,2 млрд-тан 76,5 млрд АҚШ долларына дейін өсті. Бұнымен қатар, **сауда теңгерімінің оң сальдосы сақталды**, кейбір жылдары сыртқы нарықтарға минералды ресурстарды жеткізу көлемдерінің өсуі нәтижесінде ЖІӨ-ға 20% шамасына дейін жетті (2008 ж. – 20%, 2011 ж. – 19%) (7-суретті қараңыз). **Тауарларды негізгі сатып алушылар ЕО елдері мен Қытай болып табыла-**

ды, олардың экспорттың жалпы көлеміндегі үлестері, сәйкесінше, 2000 жылғы 22,7%-дан 2015 жылы 53,2%-ға және 7,3%-дан 11,9%-ға өсті. Қарастырылып отырған кезеңде тауар құрылымында айтарлықтай өзгерістер орын алған жоқ. Қазақстан **импортында машиналар, жабдықтар, көлік құралдары басым түседі** (2015 ж. – импорттың жалпы көлемінен 40,4%). Басқа да маңызды импорттық тауарлар қатарына **металлургиялық және химия өнеркәсібінің өнімдері, отын-энергетикалық тауарлар, сондай-ақ азық-түлік өнімдері жатқызылады**. Ең ірі серіктес **Ресей Федерациясы болып отыр. Көлемі бойынша Ресей мен ЕО-тан кейінгі импорттаушыға айналған Қытайдың үлесі елеулі** (2000 жылғы 3%-дан 2015 жылы 25,9%-ға дейін) **артқан**.

2000–2015 жылдар бойына **Қырғызстан экспорты** 0,5 млрд-тан 1,7 млрд АҚШ долларына дейін, немесе 3,3 есе өскен. Ел барлық қарастырылып отырған кезеңде **тұрақты сауда тапшылығын сезінді** (2000 ж. – 50 млн АҚШ долл., 2015 ж. – 2393 млн АҚШ долл.) (7-суретті қараңыз). **Қырғызстанның негізгі экспорттық өнімі алтын** болып табылады, ол экспорттың жалпы көлемінің шамамен 40%-н құрайды. Қарастырылып отырған кезеңде оның негізгі серіктесі **Швейцария, Ресей, Біріккен Араб Әмірліктері және Қытай** болды. Қырғызстан импортының тауарлық құрылымында **отын-энергетикалық ресурстар, машина және жабдықтар басым түседі**. Өз тауарларының Қырғызстан нарығындағы үлес көлемін **Қытай мен Ресей кеңейтті**.

Тәжікстанда қарастырылып отырған кезеңде, Қырғызстандағы тәрізді, импорт көлемі экспорт көлеміне қарағанда көп қарқынмен өсті. Тәжікстанның негізгі экспорттық тауары өңделмеген **алюминий және мақта талшығы** болып табылады. **Тауарлар** экспортының бағыттары едәуір өзгерді. Егер 2000 жылы бұл ЕО елдері мен Ресей болса, 2015 жылы – **Азия елдері (Түркия, Қытай және т.с.с) болды**. Қалған ОА елдерінен ерекшелігі Тәжікстан импортының құрылымында кейбір өзгерістер орын алды. Біріншіден, негізінен **Өзбекстаннан келетін электр импорты** 119 млн-нан 0,1 млн АҚШ долларына дейін күрт қысқарды.

Екіншіден, дәнді дақылдар импорты 6 есе дерлік ұлғайды. Импорттық тауарлар көбіне **Ресейден, Қытайдан, Қазақстаннан және Ираннан келіп түсті.**

Қазақстан тәрізді, Түрікменстан **сыртқы сауданың тұрақты оң сальдосына ие** (7-сурет). 2000 жылдан бастап 2015 жылға дейінгі кезеңде сыртқа сауда айналымы 9 есе ұлғайды. Ел экспортының негізін **табиғи газ, мұнай және мұнай өнімдері, мақта талшықтары құрайды.** Экспорттың географиялық құрылымы біршама өзгерді. Қытайдың экспорттағы үлесі Орталық Азияның басқа да елдеріндегідей 2000 жылғы 0,3%-дан 2015 жылғы 68,6%-ға дейін күрт өсті. Импорттың тауарлық құрылымы аса өзгерген жоқ. Осылайша, **машиналар мен жабдықтар анағұрлым көп үлесті алады. Түркия, Ресей, Қытай және БАӘ ірі импорттаушылар қатарына кірді.**

Өзбекстанда экспорт пен импорт жағымды динамикаға ие, **сауда тенгерімі оң мәнін сақтап қалды** (7-сурет). Экспорт құрылымында айтарлықтай өзгерістер орын алды. **Энергетикалық ресурстар үлесі, оның ішінде табиғи газ үлесі едәуір артты және мақта талшығының үлесі қысқарды.** Азық-түлік тауарлары (жүзім, жеміс-жидектер мен көкөністер) экспорттың көп үлесін ала бастады; дегенмен жеміс-жидектер мен көкөністер экспорты алынған өнімге байланысты болғандықтан, тым құбылғыш болып келеді. 2000 жылдан бастап 2015 жылға дейінгі кезеңде экспорттың жалпы көлеміндегі **Қытайдың, Қазақстанның, Швейцарияның үлестік салмағы едәуір ұлғайды.** Өзбекстан экспортындағы Ресей үлесі соңғы жылдары төмендеу үрдісіне ие. Импорт құрылымында **энергия тасымалдағыштарының және азық-түлік тауарларының импорты** елеулі орын алады. **Ресей мен ЕО** өздерінің импорт үлестерін сақтап қалды, ал Корей Республикасы, Қытай және Қазақстан импортты едәуір ұлғайтты.

Осылайша, барлық Орталық Азия елдерінің экспортында шикізаттық тауарлар (көмірсутектер, металдар, мақта және басқа да ауыл шаруашылығы өнімдері) басымдық етеді. Өңдеу өнеркәсібі өнімінің үлесі экспорттың жалпы көлемінде аса жоғары емес.

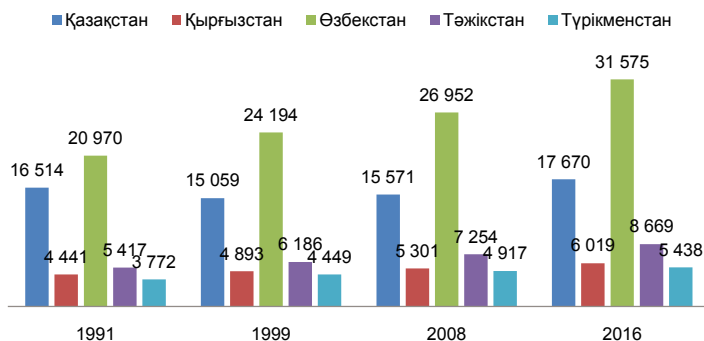
Бұнымен қатар, өңірдегі сауда теңгерімді емес. Оң сальдоға ие елдер – Қазақстан, Түрікменстан және Өзбекстан – экспорттық кірістерін ұлттық әл-ауқат қорларына шоғырландырған, ал Тәжікстан мен Қырғызстан сауда тапшылығын еңбек мигранттарының ақшалай аударымдары, сыртқы көмек және т.б. есебінен қаржыландырады.

ЕО пен Ресей өңір елдерінің негізгі сыртқы сауда серіктестері болды және солай болып қала бермек. Соңғы уақытта Қытай өзінің өңірлік нарықтарға қатысуын айтарлықтай арттырды және барлық Орта Азия елдері үшін маңызды серіктестер қатарына енді.

2 БӨЛІМ. АЙМАҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУЫ

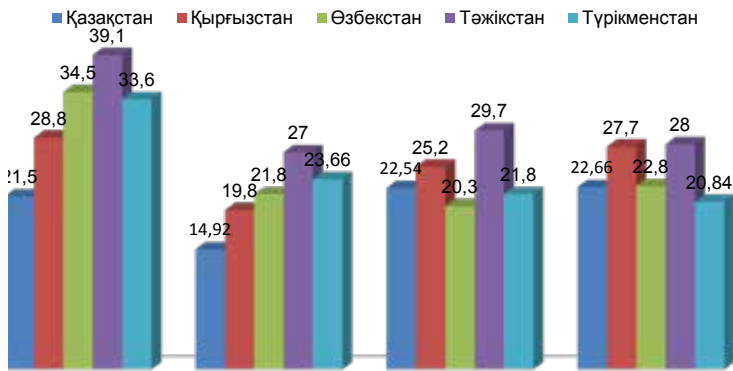
2.1. Демография және урбанизация

Тәуелсіздіктің 25 жылы шеңберінде Орталық Азия елдерінде халық санының айтарлықтай өсу қарқыны байқалады. Егер де 1991 жылы Орталық Азия аймағының халық саны **51 млн адамды** құраса, статагенттіктердің мәліметіне сәйкес 2016 жылдың басына қарай аймақта **69 млн адам** тұрып жатыр. Тұрғындар санының мұндай жоғары көрсеткіші негізінен Өзбекстанның халық санының өсімі негізінде орын алып отыр (8-сурет).

8-сурет. Орталық Азия халқы санының динамикасы, 1991–2016 жылдар

Жалпы алғанда 25 жыл шеңберінде аймақ елдері халқының сан көрсеткіші жағымды жағынан танылды, бұған туу көрсеткішінің артуы (9-сурет) мен өлім-жітімнің қысқаруы өз ықпалын тигізді.

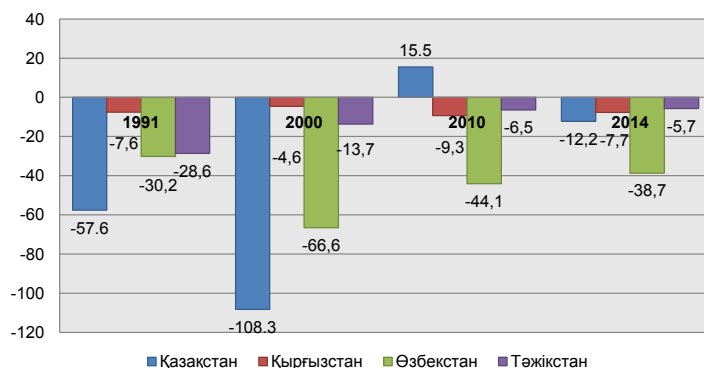
9-сурет. Туу коэффициенті, 1991–2016 жылдар

Сонымен қатар өмір сүру ұзақтығының артуы да байқалады, 2014 жылғы мәліметтерге сәйкес Орталықазия аймағындағы өмір сүру ұзақтығының орташа көрсеткіші **69 жыл** (БҰҰ мағлұматы), салыстырмалы түрде алатын болсақ, бұл көрсеткіш 1991 жылы **65,7 жылды** құраған болатын.

Жастық-жыныстық тұрғыдан алғанда 2016 жылдың соңындағы мәліметке сәйкес аймақтағы ерлер (49,1%) мен әйелдердің (50,9%) ара салмағы тең екендігін байқаймыз, бұл өз кезегінде некеге тұру деңгейіне және аймақ халқының санының бұдан ары өсіміне қолайлы ықпал етеді.

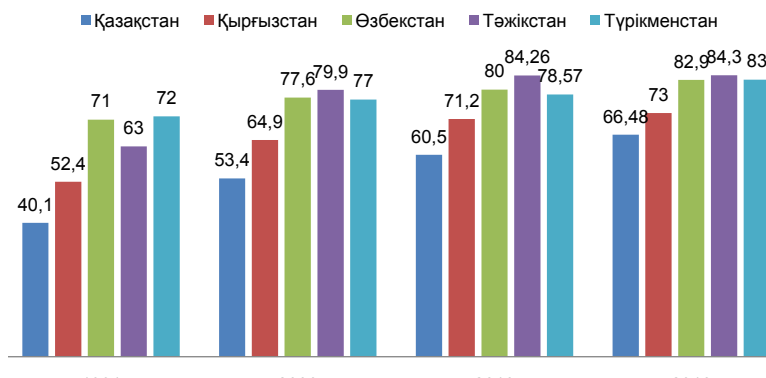
Сонымен қатар аймақтың барлық елдерінде көші-қон сальдосы жағымсыз сипатта, яғни аймаққа келушілерден көшіп кетушілердің саны басым болып отыр. Бұл үрдіс тәуелсіздіктің 25 жылдық кезеңінде аймақтың Қазақстаннан басқа елдері үшін үздіксіз орын алып отырған жағдай болып табылады. Бір айта кетерлігі, егер де Өзбекстан үшін келушілердің де, көшіп кетушілердің де санының кемуі тән болса, Тәжікстанда керісінше, бұл көрсеткіштердің екеуінің де артуы орын алған. Қазақстанда 2000 жылдардың ортасынан бастап көші-қон сальдосының жағымды сипаты байқалған, оған экономикалық өсім мен шет-

тегі қандас бауырларды елге қайтару бойынша саясат қолайлы әсер еткен (10-сурет).

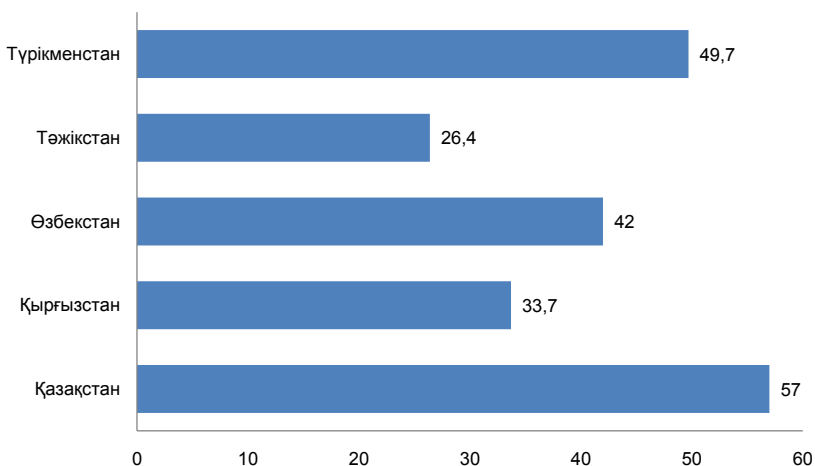
10-сурет. Көші-қон сальдосы (1991–2014 жж.), мың адам

Орталықазия аймағы елдерінің барлығы үшін титулдық ұлттың өсімі мен басымдығы сипаты байқалады (11-сурет).

11-сурет. Халықтың жалпы санындағы титулдық ұлттың үлесі, 1991–2016 жылдар, %

Халықтың қала/ауыл тұрғындары болып бөлінуі тұрғысынан алғанда аймақ елдерінде біркелкілік байқалған. Барынша урбанизацияланған ел – Қазақстан, 2016 жылғы мәліметтерге сәйкес халықтың 57% қалаларда қоныстанған (12-сурет).

12-сурет. Орталық Азиядағы урбанизация деңгейі, %

БҰҰ 2014 жылғы мәліметіне сәйкес аймақтағы урбанизацияның орташа көрсеткіші 40,32% қамтыған. Жалпы алғанда Орталықазия аймағы тұрғындарының урбанизациялану үдерісі өсім үстінде екендігін атап өту қажет, бұл үрдіс тек Тәжікстанда ғана өзгеше, бұл елде қала тұрғындарының саны тұрақты түрде бір деңгейде сақталып келеді.

Миллион халқы бар қалалар қатарына Алматы, Астана, Ташкент, Ашхабад, Қарағанды және Шымкент қалалары жатады.

Осылайша, тәуелсіздік жылдары сыртқы миграцияның өсіміне қарамастан Орталықазия аймағы тұрғындарының саны айтарлықтай өсім көрсеткен. Сонымен қатар аймақ елдерінде біртіндеп урбанизациялану үрдісі жүріп келеді.

2.2. Білім беру

Орталықазия аймағы елдерінің білім беру жүйесін жаңартулары нәтижесінде көрсеткіштердің біршама жақсаруы орын алған. Мемлекеттердің ұлттық статистикаларының мәліметтеріне сәйкес ересек тұрғындардың сауаттылығы 2016 жылғы орташа алғанда 99,59% көрсеткен. Сауаттылық деңгейінің төменгі көрсеткіші Қырғызстан тұрғындарына тән – 99,2% (бірақ 1990–2009 жж. аралығында көрсеткіш 96,9-дан 99,2% дейін өскен). Ал қалған мемлекеттер тұрғындарының көрсеткіші шамамен бір деңгейде тұр.

Аймақ елдері үкіметтері негізі білім беру сапасын дамыту мен арттыруға баса назар салып отыр. Орталықазия аймағындағы 2015–2016 оқу жылына қатысты мемлекеттердің ұлттық статистика мәліметтеріне сәйкес (Түрікменстан бойынша мәліметтер жоқ) жалпыбілім беру мекемелеріндегі білім алушылардың саны шамамен 9855,1 мың адам, бұл 1991 жылғы көрсеткішке жақын (шамамен 10 512,3 мың білім алушы) (2-кесте).

2-кесте. Орталық Азия елдерінің жалпы білім беру мекемелеріндегі білім алушылардың саны

Елдер	Білім алушылардың саны	
	1991 г.	2015 г.
Қазақстан	3147,4	2799,6
Қырғызстан	949,4	1091,3
Тәжікстан	1325,4	1310,2
Түрікменстан
Өзбекстан	5090,1 (1995 г.)	4654,0
Барлығы	10 512,35	9855,1

Дерек көзі: Орталық Азия елдерінің ұлттық статистика мәліметтері.

Жаңартудың негізгі бағыттарының бірі ретінде білім берудің барлық деңгейіндегі ағарту әдістемелеріне қосымша ретінде білім берудің өзіндік бағдарламаларын жасау мен енгізу қарастырылды. Қазақстан үкіметі балаға және оның толықтай дамуына, оның ішінде эмоционалдық және танымдық аспектілеріне бағытталған

әдістерді қамтамасыз ету үшін оқу бағдарламасын біртіндеп реформалауды жүзеге асырды. Тәжікстан ЮНИСЕФ және Аға-хан қоры қолдауымен 2013 жылдың маусымында қауым негізінде балаға назар аударуға бағытталған балама қызметтері бар жас балаларды қамтуға арналған жаңа оқу бағдарламасын қабылдады. Қырғызстан мен Өзбекстандағы білім беру саласын жаңарту ісі жас ұрпақтың физикалық, интеллектуалдық және ождандық дамуына бағытталған үздіксіз білім беру жүйесін білдіреді.

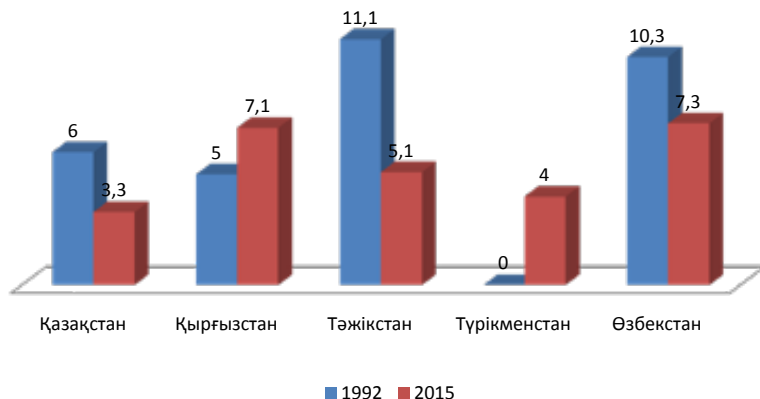
Орталықазия аймағының барлық елдерінде (Түрікменстанды есепке алмағанда) 25 жыл шеңберінде жоғарғы оқу орындары санының өсімі үдерісі байқалады. Жоғарғы оқу орындарының жалпы саны 1991 жылы 167 ұйым болса, 2015 жылы бұл көрсеткіш 262-ге жеткен болатын (13-сурет).

13-сурет. ЖОО санының өзгеру динамикасы, 1991–2015 жылдар

Дерек көзі: 1991–2015 жылдардағы білім беру мекемелерінің саны // Орталық Азия елдерінің статистика комитеті.

Мемлекеттердің ұлттық статистикалары ұсынған мәліметке сәйкес Орталық Азиядағы білім беру мақсаттарына жұмсалатын қаржының үлесі соншалықты жоғары емес. Ал білім беруге жұмсалатын шығын да мемлекеттік жалпы шығындардың құрамдас бөлігі тұрғысынан қарастырғанда да орташа көрсеткіштен төмен (14-сурет).

14-сурет. Білім саласының мемлекеттік шығындары, 1992–2015 жылдар

Дерек көзі: Н. Барнетт, Р. Кноблех ТМД жеті еліндегі білім саласының мемлекеттік шығындары // Дүниежүзілік банк 2003; білім саласына бөлінген мемлекеттік шығындар туралы бес елдің ұлттық статистикасының мәліметтері

2015 жылы ОА елдерінің мемлекеттік бюджеттен білім саласына шығатын шығынының орташа пайыздық үлесі 5,36% құрады, дәл осы көрсеткіш 1991–1992 жылдары (Түрікменстанды есептемегенде) 8,1% болатын, бірақ, жалпы сандық эквивалентте шығындардың айтарлықтай өскендігін есепке алу қажет. Білім беру саласына көрсетілген халықаралық көмектің жалпы көлемі 2002 жылдан 2012 жылға дейін 94 млн АҚШ долларынан 348 млн долларға дейін өскен.

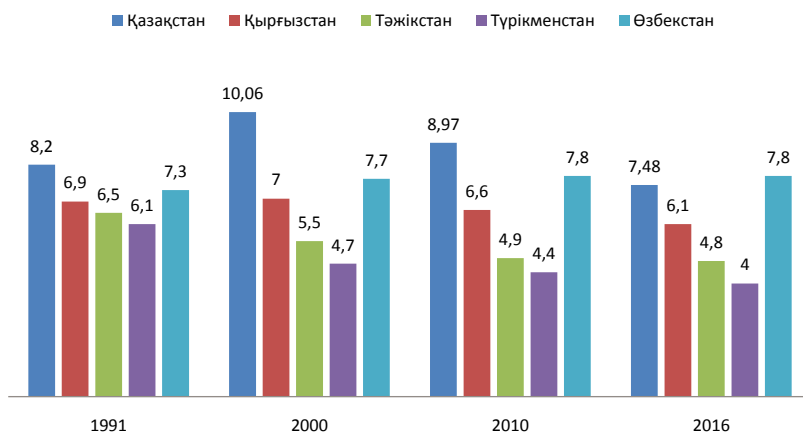
Осылайша, Орталықазия аймағында сапалы білім берумен қамту жылсайын барлық деңгейде артып келеді. Білім беру саласы көрсеткіштері мен жалпы адам капиталын бұдан ары арттыруға айтарлықтай әлеует бар⁶.

⁶ Региональный обзор: Центральная и Восточная Европа и Центральная Азия // Education for All 2000–2015: achievements and challenges, EFA global monitoring report, 2015.

2.3. Денсаулық сақтау

Орталық Азиядағы денсаулықтың негізгі көрсеткіштерінің нашарлауы 1990–2000 жылдардың бірінші онжылдығында орын алды. Ал 2000 жылдардан бастап Орталықазия аймағы тұрғындарының денсаулығында жағымды үдерістер байқалды⁷.

Орталық Азия елдерінде 1990-шы жылдардан бастап күтілетін өмір сүру ұзақтығын арттырудағы алға жылжушылық кіріс деңгейі орта және жоғары елдермен салыстырғанда айтарлықтай төмен болды. Бұл тұрғындардың өмір сүру сапасына, сонымен қатар тұрғындар арасындағы өлім-жітім деңгейіне ықпал еткен мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық жағдайымен байланысты болды. Жалпы алғанда өлім-жітім коэффициенті төмендеу үдерісін танытып отыр (15-сурет).

15-сурет. Халықтың өлім-жітімінің коэффициенті, 1991–2016 жылдар

Балалар өлімімен күрестегі жетістіктер соншалықты айқын

⁷ Вызовы социального развития в Центральной Азии (Полностью глава «Вызовы социального развития» опубликована в Докладе о человеческом развитии в Центральной Азии, ПРООН, 2005, с. 159–188. Баяндаманың толық мәтінін мына жерден қараңыз: URL: http://europeandcis.undp.org/index.cfm?wspc=CAHDR2005_ru.

емес, бірақ жалпы алғанда бұл салада да оң үдеріс орын алған. Ұлттық мәліметтердегі орын алуы мүмкін ауытқуларды (туу және өлім-жітімді тіркеудің толық болмауы) есепке алар болсақ, 2000 жылдан 2015 жыл аралығындағы туылған 1000 бала шаққандағы балалар өлімі 52,4 пайыздан 49,4 пайызға төмендеген (3-кесте).

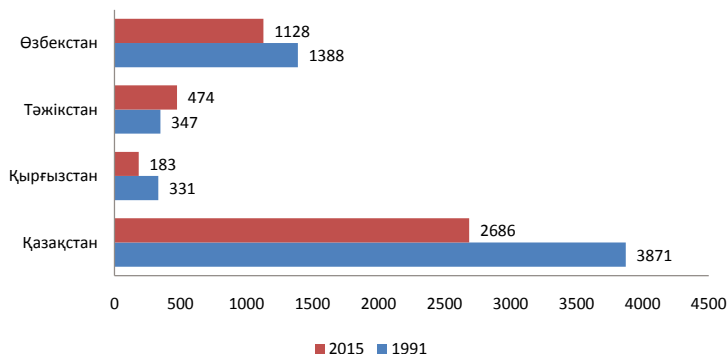
3-кесте. Ана және бала өлімі коэффициентінің өзгеруі динамикасы

Орталық Азия елдері	Ана өлімі коэффициентіндегі жылдық орташа төмендеу қарқыны (%)	Жас балалар өлімінің деңгейі	
	1990–2010 жж.	2000ж.	2015 ж.
Қазақстан	51	46	29
Қырғызстан	71	53	40
Тәжікстан	65	93	70
Түрікменстан	67	71	57
Өзбекстан	28	63	51

Дерек көзі: денсаулық сақтаудың дүниежүзілік статистикасы // Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы.

Орталық Азия елдеріндегі денсаулық сақтау саласының инфрақұрылымы мен еңбек ресурстары соңғы бірнеше жылда оң үдеріс танытып отыр.

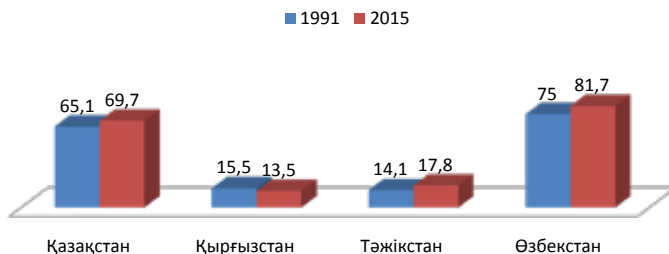
1993–1995 жылдар кезеңінде ауруханалар саны айтарлықтай азайды, бірақ мемлекеттердің денсаулық сақтау жүйесін жаңартуы мен дамытуына қатысты 2015 жылға қарай сандық көрсеткіш біршама артты (Түрікменстанды есепке алмағанда) (16-сурет).

16-сурет. 1991–2015 жылдардағы ауруханалар саны

Дереккөз: денсаулық сақтау қарқыны 1991–2015 жылдар // Орталық Азия елдерінің статистика комитеті.

1992–1993 жылдардағы медициналық қызметкерлердің ресурстарының төмендеуінен кейін, 2015 жылы барлық мамандықтар бойынша білікті дәрігерлер мен медициналық қызметкерлер саны өсімінің оң үрдісі байқалып отыр (17-сурет).

17-сурет. Орталық Азия елдеріндегі дәрігерлер саны (Түрікменстаннан басқалары), 1991–2015 жылдар

Дерек көзі: Өзбекстан Альманахы // Экономикалық зерттеулер орталығы, 2013 жыл.

Қарастырып отырған кезеңдегі шығындар көрсеткішіне талдау жасау негізінде Қазақстан мен Қырғызстан бойынша қаржыландырудың оң қарқыны орын алғандығын байқауға болады. Қазақстанда 2016 жылы денсаулық сақтау саласына 2,6 млрд АҚШ доллары, ал Қырғызстанда шамамен 205 млн АҚШ доллары жұмсалса, Түрікменстан (1991 ж. ЖІӨ-нің – 3,9%, 2015 ж. – 2,5%) және Өзбекстан (1991 ж. ЖІӨ-нің – 5,8%, 2015 ж. – 5,7%) бойынша көрсеткіштер бұл коэффициенттің біршама төмендегенін байқатады.

Осылайша, Орталық Азия елдерінің денсаулық сақтау жүйесінде тұрғындар денсаулығы көрсеткіштерінің кейбір жақтарында оң үдеріс байқалған. Ұлттық денсаулық сақтау жүйеснің дамуы, қаржыландырудың артуы соңғы жылдардағы өмір сүру ұзақтығының көрсеткішінің прогресіне және жақсаруына, ауру-сырқаудың мен өлім-жітімнің азаюы септігін тигізеді.

2.4. Мәдениет және спорт

Орталықазия аймағы елдері тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде мәдениет пен спорт саласын дамытуға баса назар салды.

Республикаларда мәдениет мекемелері саналатын театрлар мен мұражайлар санының өсімі оң нәтиже көрсетіп отыр. Мысалы, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Тәжікстанда театрлар жұмыс істемеген еді, бірақ 2014 жылы елдегі театрлар саны 18 бірлікке жеткен болатын. Қазақстанда театрлардың жалпы саны шамалы ғана көбейгенімен де, елдегі мұражайлар санының өсімі 2015 жылғы мәлімет бойынша айтарлықтай болып отыр. Түрікменстан бойынша ақпарат жоқ (4-кесте).

4-кесте. Театрлар санының динамикасы

Театрлар саны (бірлік.)	Мемлекет	Мұражайлар саны (бірлік.)
1995 ж. – 45 2015 ж. – 64	Қазақстан Республикасы	87 – 1995 ж. 234 – 2015 ж.

1991 ж. – 9 2015 ж. – 20	Қырғызстан Республикасы	34 – 1991 ж. 63 – 2015 ж.
2014 ж. – 18	Түрікменстан Республикасы	27 – 1991 ж. 52 – 2014 ж.
2015 ж. – 39	Өзбекстан Республикасы	70 – 1991 ж. 110 – 2015 ж.

Мемлекеттер егемендігін алған кезеңнен бастап аймақ елдерінде қоғамдық кітапханалар саны азайды, ол тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы саланы қаржыландырудың нашарлауымен, содан кейінгі кезеңдегі ақпараттық технологияның кең таралуы және қолжетімділігімен байланысты болуы мүмкін. Қазақстанда 1999 жылға дейін кітапханалар саны тез азайды, бірақ 2000 жылдан бері қарай мекеме санының біртіндеп өсім қарқыны байқалып келеді. Өзбекстан мен Түрікменстан бойынша мәліметтер жоқ (5-кестені қараңыз).

5-кесте. Қоғамдық кітапханалар саны

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы қоғамдық кітапханалар саны (бірлік.)	Мемлекет	Қоғамдық кітапханалар саны, соңғы мәлімет (бірлік.)
1995 ж. – 7352 1999 ж. – 2533	Қазақстан Республикасы	4168 – 2015 ж.
1991 ж. – 1618	Қырғызстан Республикасы	1059 – 2015 ж.
1991 ж. – 1747	Тәжікстан Республикасы	1374 – 2014 ж.

Орталықазия елдерінің спорттық жетістіктерін олимпиадалық жарыстарға қатысу көрсеткіштері арқылы байқауға болады. Бүгінгі күнге дейін барынша көп жүлделі орындар алған елдер Қазақстан мен Өзбекстан, олардың медальдар саны сәйкесінше, 76 және 36 дана. Төменде аймақ елдерінің тәуелсіздіктің 25 жылы

кезеңінде түрлі Олимпиада ойындарында қатысуының нәтижесіне арналған кесте ұсынылған (6-кестені қараңыз).

6-кесте. Олимпиада ойындарында жеңіп алған медальдар саны

Мемлекет	Алтын медальдар саны	Күміс медальдар саны	Қола медальдар саны	Барлығы
Қазақстан Республикасы	20	25	31	76
Өзбекстан Республикасы	10	7	17	34
Тәжікстан Республикасы	1	1	2	4
Қырғызстан Республикасы	–	1	2	3
Түрікменстан Республикасы	–	–	–	–

Сонымен қатар республикалар түрлі спорттық жарыстарды ұйымдастырушы да болып табылады. Қазақстан 2011 жылы VII Қысқы Азия ойындарын өткізді. Ал 2017 жылы Түрікменстанда Жабық ғимараттардағы және жауынгерлік жекпе-жектен V Азия ойындары өткізіледі деп күтілуде. Көшпенділердің дүниежүзілік ойындары бастамасын Қырғызстан көтеріп, алғашқы жарысты өз елінде өткізді.

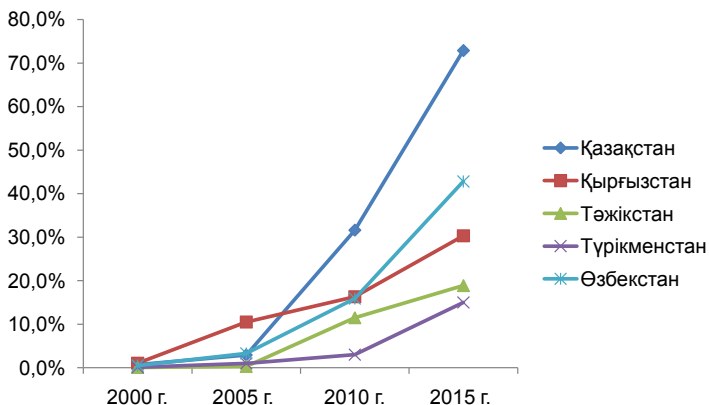
Жалпы алғанда Орталық Азия елдерінде спорт және мәдени өмірді дамыту саласында оң үдерістер орын алған, және де ол мемлекет тарапынан қолдауға ие болып отыр.

2.5. Дигитализация

XX ғасырдың соңында ақпараттық технологиялардың дамуы нәтижесінде дүние жүзінде Бүкіләлемдік желі – Интернеттің кең таралуы орын алды. Орталық Азия елдерінде Интернеттің пайда болуы бірінші кезекте олардың тарапынан жоғарғы деңгейдегі

доменді тіркеуден бастау алды, өйткені бұған дейін тек электронды пошта арқылы ғана жүзеге асырылып келген мәліметтерді жеткізу шарасы енді өзінің қызмет көрсетуінің ауқымын кеңейтті. 1994 жылы Қазақстан аймақтағы бірінші ел болып өзіндік kz доменін тіркеді. Ал содан кейін келесі – 1995 жылы Қырғызстан елдік kg доменін, артынша Өзбекстан – uz доменін тіркесе, Түрікменстан 1997 жылдың мамырында өзіндік tm, ал осы жылдың желтоқсанында Тәжікстан tj доменін тіркеуден өткізді.

Дүниежүзілік банктің мәліметтеріне сәйкес Қазақстанда бүкіләлемдік желінің тарала бастауынан кейін абоненттер санының өсуі өте жылдам деңгейде жүрген. Интернет-қолданушылардың саны туралы алғашқы мәлімет 1995 жылы берілген, ол 100 тұрғынға шаққанда 0,01% көлеміндегі көрсеткішті танытқан. Пайдаланушылар саны үлесінің айтарлықтай артуы 2005 жылдан бастап байқалған, және де 2015 жылы олардың саны 72,87% құрап отыр. Қырғызстандағы қолданушылар санының айтарлықтай өсім танытуы 1998 жылдан басталады, бұған дейін бүкіләлемдік желіге қол жеткізген пайдаланушылар саны 100 адамға шаққанда 0,07% ғана қамтыған болатын. 2000 жылдан бастап келесі бес жыл көлемінде интернет пайдаланушылардың саны өте жылдам қарқынмен дамыды. Мысалы, Өзбекстанда 1997 жылы тұрғындардың Интернетке қол жеткізгендер үлесі бар-жоғы 0,01% болса, 2015 жылға қарай бұл көрсеткіш 42,8% жеткен. 1999 жылы Тәжікстандағы абоненттер санының көрсеткіші жалпы тұрғындардың 0,03% ғана қамтыса, 2000–2015 жылдар аралығында пайдаланушылар аудиториясы 0,05 пайыздан 18,98% дейін көбейген. Аймақтағы Интернеттің ең аз таралған жері – Түрікменстан, бұл елдегі интернет пайдаланушылардың саны 1999 жылы 0,05% құраған болса, 2015 жылға қарай көрсеткіш тек 15% ғана өскен (18-сурет).

18-сурет. Дүниежүзілік банк мәліметтеріне сәйкес Орталық Азия елдеріндегі Интернет пайдаланушылардың үлесі, 100 тұрғынға шаққанда

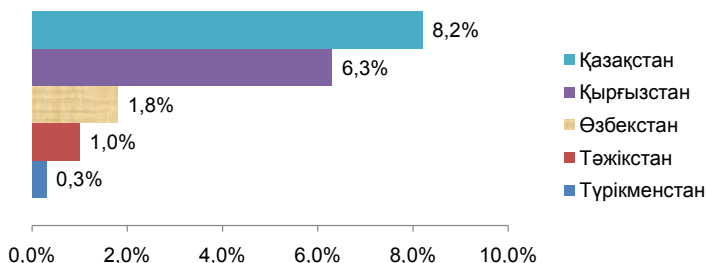
Соған қарамастан, БҰҰ «2016 жылғы кеңжолқты байланыс жағдайы» атты баяндамасына сәйкес кеңжолқты байланысқа (жоғары жылдамдықты Интернет) Қазақстан халқының 100 тұрғынға шаққандағы 13,05%, Қырғызстанның – 3,71%, Өзбекстанның – 3,57%, Тәжікстанның – 0,07% және Түрікменстанның 0,06% абоненттері ғана қол жеткізген. Төмендегі кестеде республикалардың әлемнің 187 мемлекеті арасындағы жоғары жылдамдықты Интернетке қолжетімдігі рейтингіндегі алған орындары туралы ақпарат берілген (7-кесте).

7-кесте. Жоғары жылдамдықты Интернетке қолжетімділігі рейтингі бойынша аймақ елдерінің позициялары

Позиция	Мемлекет
72	Қазақстан Республикасы

107	Қырғызстан Республикасы
108	Өзбекстан Республикасы
172	Тәжікстан Республикасы
177	Түрікменстан Республикасы

Аймақ елдеріндегі *Facebook* әлеуметтік желісін пайдаланушылардың саны туралы ақпарат үлкен қызығушылық танытады, өйткені әлемдегі аса ірі әлеуметтік желі саналатын бұл сайттың негізгі аудиториясы орта тап өкілдері, және де олардың негізгі қызығушылықтары қатарына әлеуметтік-экономикалық және саяси тақырыптар, халықаралық жағдай мәселелеріне арналған тақырыптар жатады. Мысалы, *Internet World Stats* мәліметіне сәйкес аймақтағы сайтты қолданушылардың басым бөлігі – жалпы халықтың 8,2% құрайтын пайдаланушылар Қазақстанда тұрады. Сонымен қатар *Facebook* Қырғызстан мен Өзбекстанда да танымал, бұл елдердегі пайдаланушылар саны сәйкесінше 6,3% және 1,8% құрайды. Тәжікстан мен Түрікменстанда пайдаланушылар белсенділігі төмен (19-сурет).

19-сурет. *Internet World Stats* мәліметтері бойынша 2016 жылғы Орталық Азия елдеріндегі *Facebook* әлеуметтік желісін пайдаланушылардың үлесі

Жалпы алғанда бүкіләлемдік желі – Интернеттің кең таралу үрдісі Орталық Азия аймағын да айналып өтпегендігін, біртіндеп пайдаланушылар санын арттырып келе жатқандығын атап өту қажет. Бірақ әлемнің басқа елдерімен салыстырғанда Интернеттің таралу деңгейі айтарлықтай төмен, бұл бірқатар техникалық, әлеуметтік-экономикалық және саяси себептерге қатысты орын алып отыр.

ҚОРЫТЫНДЫ

Орталық Азия әлеуметтік-экономикалық құрылымдары, табиғи жағдайы, мәдениеті мен діни ұстанымы жағынан өзара ұқсас елдерді біріктіретін ауқымды территориялық аймақ.

Тәуелсіздік алғаннан соң, бұрынғы кеңестік республикалар арасындағы салааралық байланыстардың үзілуі мен нарықтық экономикаға бірден өтуіге қарамастан Орталық Азия мемлекеттерінің экономикалық жағдайы **біртіндеп тұрақтанды, сонымен қатар даму жолында да айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізді**. Әрине, аталынған бұл жетістіктерге қол жеткізілгеніне қарамастан аймақтың экономикалық әлеуетін толығымен жүзеге асыруға кедергі келтіретін бірқатар қиындықтар әлі де бар.

Қолайсыз экономикалық жағдайдың орын алуына байланысты аймақтағы сауда жүргізу теңдестірілмеген күйінде қалып отыр. **Мемлекеттер арасындағы өзара сауда көлемі әлі де төмен**, бұған көп жағдайда экономикалық құрылымның өзара ұқсастығы ықпал етеді. Мемлекеттердің негізгі сауда серіктестері мен инвесторлары Еуроодақ пен Ресей болып отыр. Сонымен қатар соңғы кездердегі Қытайдың да ықпалының артуын атап өтуге болады.

Тәуелсіз даму жолына түскен Орталық Азия елдерінде **халық санының артуы байқалады**. Аймақ халқы 35% көбейді. Демографиялық жағдайдың жақсаруына туудың көбеюі, өлім-жітімнің азаюуы және өмір сүру ұзақтығының орташа көрсеткішінің 69 жылға ұлғаюуы ықпал етті. Бұл көрсеткіштердің барлығы өмір сүру сапасының артқандығын байқатады, оған қол жеткізу денсаулық сақтау, білім беру мен әлеуметтік қамсыздандыру секілді салалардағы жетістіктер арқылы жасалды. Бірақ аймақта әлі де көші-қон мәселесі, әсіресе кіріс деңгейінің төмендігі мен еңбек нарығындағы теңсіздікке негізделген еңбек миграциясы мәселесі бар.

Біздің пікірімізше, бұл қиындықтарды шешудің негізгі жолы ретінде аймақтық интеграцияны нығайту шарасын алуға болады. Бұл үшін мемлекеттер арасындағы өзара сенім деңгейін

арттыруға арналған саяси жағдайларды орнықтыру қажет. Егер де осы жағдайды қалыптастыруға қол жеткізген жағдайда елдер арасындағы тиімді өзара әрекеттестік Орталық Азия аймағының заманауи қатерлер мен жаһандық экономикалық дамудың тәуекелдеріне қарсы тұрақтылығын арттырады.

**КАЗАХСТАНСКИЙ ИНСТИТУТ
СТРАТЕГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

**ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ
ЗА 25 ЛЕТ**

Астана 2017

Представленный информационно-аналитический обзор, подготовленный авторским коллективом КИСИ при Президенте РК, посвящен современному развитию стран Центральной Азии. В работе рассмотрены основные направления, результаты и тенденции социально-экономического развития стран данного региона.

Издание адресовано специалистам-международникам, политологам, экономистам, социологам, а также широкому кругу читателей, интересующихся становлением и развитием государств Центральной Азии за период 25 лет независимости.

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ	50
ГЛАВА 1. ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНА....	52
1.1. Макроэкономическое положение	52
1.2. Иностраннне инвестиции	53
1.3. Малый и средний бизнес	59
1.4. Промышленность	61
1.5. Сельское хозяйство	65
1.6. Сфера услуг	69
1.7. Внешняя торговля	71
ГЛАВА 2. СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНА	75
2.1. Демография и урбанизация	75
2.2. Образование	79
2.3. здравоохранение	82
2.4. Культура и спорт	86
2.5. Дигитализация	88
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	92

ВВЕДЕНИЕ

Государства Центральной Азии – Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан и Туркменистан, расположенные в центре Евразийского континента, обладают многовековой историей, богатыми духовными и культурными традициями.

Страны региона после приобретения независимости в 1991 году, провозгласившие самостоятельность проведения внешней и внутренней политики, встали на непростой путь трансформации социально-экономической жизни и становления общественных систем нового типа. Два десятилетия интенсивных преобразований привели к значительным изменениям в структуре и характере развития, выражающимся в совершенствовании государственного устройства, расширении экономических возможностей, улучшении социального положения, укреплении национальной безопасности, а также установлении и росте международных связей.

Для определения эффективности происходящих процессов важным является более подробное исследование основных достижений стран Центральной Азии за 25 лет.

Первая часть информационно-аналитического обзора посвящена особенностям экономического развития государств. За годы независимости в Центральной Азии произошли коренные изменения в отраслевой структуре экономики. Добывающие секторы являются ключевыми факторами экономического роста и крупнейшими секторами в центральноазиатских республиках. При этом обрабатывающая промышленность играет второстепенную роль по отношению к добывающей отрасли. Сельское хозяйство становится менее значимым, но все же остается важным источником экспортных доходов и рабочих мест в Центральной Азии. Кроме того, за период независимости наблюдается растущая заинтересованность в экономических связях и в их расширении между странами региона и основными экономическими центрами, обусловлена ростом торговых и инвестиционных потоков, развитием малого и среднего бизнеса.

Во второй части представлены социально-демографические процессы, протекающие в регионе за годы независимости. За 25 лет в странах Центральной Азии наблюдается значительный рост численности населения, на сегодняшний день абсолютное большинство которого характеризуется как грамотное. В области здравоохранения, несмотря на незначительные ухудшения показателей на начальном этапе становления независимости, наблюдается укрепление индикаторов состояния здоровья населения: снижение заболеваемости и смертности, улучшение качества медицинского обслуживания. В то же время, вопреки низкому финансированию и второстепенному положению в первые годы независимости, в нынешний период странами Центральной Азии уделяется большое внимание развитию сферы культуры и спорта как одной из социально значимой области жизнедеятельности общества. В условиях глобального проникновения Интернета уровень дигитализации в Центральной Азии остается низким по сравнению с другими странами.

В ходе работы над информационно-аналитическим обзором были широко использованы официальные правительственные документы стран Центральноазиатского региона, материалы национальной и международной статистики.

ГЛАВА 1. ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНА

1.1. Макроэкономическое положение

За годы независимости, после разрыва межотраслевых связей между бывшими советскими республиками и резкого перехода к рыночной экономике, в странах региона наблюдалась **постепенная стабилизация и развитие как реального, так и финансового сектора.**

Развитие реального сектора экономики стран Центральной Азии, представленного в 2015 году на 50,8% производством услуг, 28,9% промышленностью и 20,3% сельским хозяйством, **осуществлялось быстрыми темпами. Так, объем валового внутреннего продукта (ВВП) вырос в 6,6 раза – с 45,6 млрд долл. США в 1991 году до 301,4 млрд долл. США в 2015 году.** Развитие данного сектора осуществлялось за счет **привлечения прямых иностранных инвестиций** (чистый приток прямых иностранных инвестиций в регион с 1993 г. вырос в 9,5 раза до 13,4 млрд долл. США в 2015 г.) и **мер государственной поддержки программами развития.**

С целью использования не только иностранного или государственного финансирования, но и частного капитала была создана **финансовая система**, перераспределяющая денежные средства населения на кредитование экономики через банки второго уровня и фондовый рынок.

С учетом современной интеграции стран региона в мировую экономику требовалось **повысить устойчивость экономики региона к внешним шокам.** С этой целью в Казахстане и Туркменистане были созданы **стабилизационные фонды.** Только в Казахстане Национальный фонд, выполняющий стабилизационную и сберегательную функции, по состоянию на 1 февраля 2017 года имел средства в объеме 61 млрд долл. США.

Ввиду высокого притока иностранной валюты, кроме создания стабилизационных фондов, было **введено некоторое огра-**

ничество трансграничного движения капитала и осуществлен переход к плавающему валютному курсу (в Казахстане) с **сохранением фиксированного валютного курса в остальном регионе**, что способствовало **абсорбированию внешних валютных курсов**. Дополнительно, ввиду финансовых кризисов 2008-го и 2014 года, в банковском секторе региона наблюдалось постепенное внедрение международных стандартов пруденциальных нормативов Базель 1, Базель 2 и Базель 3.

Положительное развитие финансового и реального сектора региона способствовало **снижению уровня безработицы в регионе**: в Кыргызстане за 2006–2015 годы – с 8,3 до 7,6%, в Казахстане за тот же период – с 7,8 до 5%, в Туркменистане за 2000–2015 годы – с 11 до 10%, в Узбекистане за 2000–2015 годы – с 11 до 10,5% и в Таджикистане за 2000–2016 годы – с 3,1 до 2,4%⁸.

Параллельно снижению безработицы происходил постепенный процесс **повышения качества жизни населения региона**. Это можно проследить по росту индекса человеческого развития (ИЧР), который включает в себя такие показатели, как ожидаемая продолжительность жизни, уровень грамотности населения и уровень жизни. Так, в Казахстане индекс за годы независимости вырос с 0,69 до 0,78, в Кыргызстане – с 0,61 до 0,66, в Узбекистане – с 0,59 до 0,67, в Таджикистане – с 0,61 до 0,63 и в Туркменистане – с 0,66 до 0,68.

1.2. Иностранные инвестиции

Одной из приоритетных задач экономической политики стран является поддержание благоприятного инвестиционного климата и дальнейшее стимулирование притока прямых иностранных инвестиций (ПИИ) в экономику страны.

Деловая среда, определяющая степень привлекательности стран, согласно докладам Всемирного банка *Doing Business*, в Центральной Азии улучшается. Так, к примеру, Казахстан по

⁸ Данные по безработице в Казахстане и Кыргызстане взяты с официальных сайтов статистики, по остальным странам использовался источник *tradingeconomics.com*.

итогам последнего доклада занимает **35-е место (в 2006 г. – 119-е место)**, Кыргызстан – **75-е место (149-е)**, Узбекистан – **87-е место (151-е)** и Таджикистан – **128-е место (130-е)** (см. рис. 1).

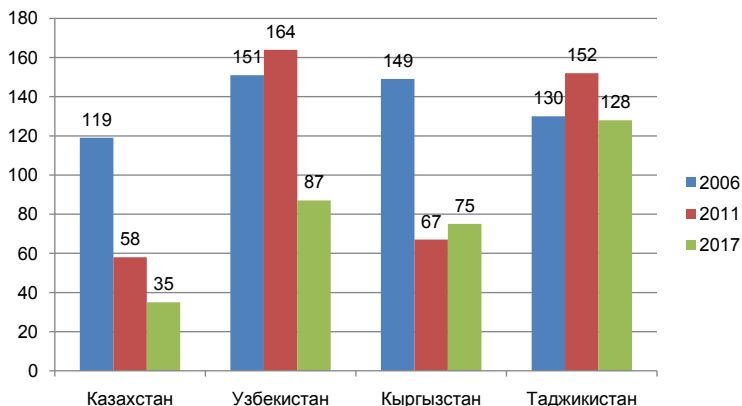

Рис. 1. Рэнкинг стран Центральной Азии по показателю *Doing Business*

Источник: Всемирный банк.

Объемы прямых иностранных инвестиций, поступающих в разные страны региона, существенно различаются. В абсолютном выражении Казахстан является **крупнейшим получателем ПИИ** в Центральной Азии. Таджикистан получает **наименьшее количество** прямых иностранных инвестиций (см. рис 2, табл. 1).

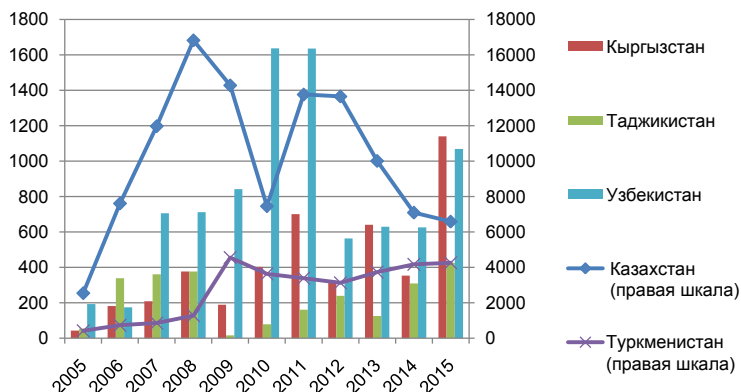

Рис. 2. Чистый приток прямых иностранных инвестиций в Центральную Азию (млн долл. США)

Источник: World Development Indicators.

Табл. 1. Чистый приток прямых иностранных инвестиций в Центральную Азию

Страна	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
млн долл. США в текущих ценах											
Казахстан	2546	7611	11973	16819	14276	7456	13760	13648	10011	7091	6585
Кыргызстан	43	182	208	377	189	402	701	324	640	353	1139
Таджикистан	54	339	360	376	16	79	161	239	125	309	426
Туркменистан	418	731	856	1277	4553	3632	3391	3130	3732	4170	4259
Узбекистан	192	174	705	711	842	1636	1635	563	629	626	1068
% валового внутреннего продукта											
Казахстан	4,5	9,4	11,4	12,6	12,4	5,0	7,1	6,6	4,2	3,2	3,6
Кыргызстан	1,7	6,4	5,5	7,3	4,0	8,4	11,3	4,9	8,7	4,7	17,3
Таджикистан	2,4	12,0	9,7	7,3	0,3	1,4	2,5	3,1	1,5	3,3	5,4
Туркменистан	5,2	7,1	6,8	6,6	22,5	16,1	11,6	8,9	9,5	9,6	11,9
Узбекистан	1,3	1,0	3,2	2,4	2,5	4,2	3,6	1,1	1,1	1,0	1,6

Источник: World Development Indicators.

По отношению к ВВП крупнейшим получателем ПИИ в последние годы (с 2005-го по 2015 г.) стал **Туркменистан**. Среднегодовой чистый приток прямых иностранных инвестиций в эту страну составил около 10% ВВП. Однако в 2015 году наибольшая доля инвестиций к ВВП наблюдается в Кыргызстане (17,3%).

Следует отметить, что приток ПИИ за рассматриваемый период был довольно неустойчивым: в период с 2005-го по 2012 год в Туркменистане показатель варьировал в пределах от 5,2 до 22,5% ВВП; в Таджикистане – от 0,3 до 12%; в Казахстане – от 3,2 до 12,6%; в Кыргызстане – от 1,7 до 17,3% и в Узбекистане – от 1% до 4,2%, что в основном связано с реализацией крупных инвестиционных проектов в сфере энергетики и добычей полезных ископаемых.

На протяжении рассматриваемого периода приток ПИИ в **Казахстан** превышал **7% ВВП в год** (см. рис. 3). Наибольшие объемы притока ПИИ были направлены в **профессиональную, научную и техническую деятельность** – 82,1 млрд долл. США (16,9%), в горнодобывающую промышленность и разработку карьеров – 58,8 млрд долл. США (12,1%), в обрабатывающую промышленность – 26,2 млрд долл. США (5,4%). Незначительная доля ПИИ остается в таких отраслях, как **сельское хозяйство, транспорт и складирование, информация и связь**. Лидером по притоку иностранных инвестиций в Казахстан являются **Нидерланды** (64,0 млрд долл. США). В Казахстане среди наиболее активных инвесторов также присутствуют США, Швейцария, Китай, Франция, Россия и Великобритания.

В Кыргызстане основная доля поступлений ПИИ приходится на сферу **обрабатывающей промышленности (35,9%)** и на сферу **финансового посредничества и страхования (26,2%)**. Главными странами, инвестирующими в Кыргызскую Республику, являются **Китай, Россия и Канада**.

Поступление прямых иностранных инвестиций в Таджикистан направлено в основном в такие секторы, как **энергетика**,

коммуникации и транспорт, строительство, финансовые услуги. Согласно данным официальной статистики, в период с 2007-го по 2015 год в экономику Таджикистана значительная часть иностранных инвестиций поступила **из Китая (1,5 млрд долл. США)**, России, Великобритании, а также Казахстана, США, Ирана, Азербайджана⁹. В Таджикистане, как и в Узбекистане, доля накопленных ПИИ в ВВП остается **на незначительном уровне в пределах 15–25%**, что свидетельствует о том, что данные страны еще не достигли стадии насыщения прямыми иностранными инвестициями.

В Туркменистане среднегодовой чистый приток ПИИ составил **около 10% ВВП** (см. рис. 3). Китай, как во многих центральноазиатских республиках, стал главным инвестором Туркменистана. Несмотря на то, что важнейшей для экономики Туркменистана отраслью является добыча природного газа, приоритетными сферами деятельности для иностранных инвесторов являются **строительство, промышленность, услуги, а также торговля.**

В период с 2005-го по 2015 год в Узбекистане чистый приток ПИИ составил **лишь 2,1% ВВП** – наименьший в регионе. Иностранные инвестиции, привлекаемые в Узбекистан, направляются для развития таких отраслей национальной экономики, как **промышленность, непроизводственная сфера, транспорт и коммуникации, энергетика, строительство.** Незначительны инвестиции **в сельское хозяйство (4,3%) и строительство (2,3%).**

⁹ Согласно данным Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан.

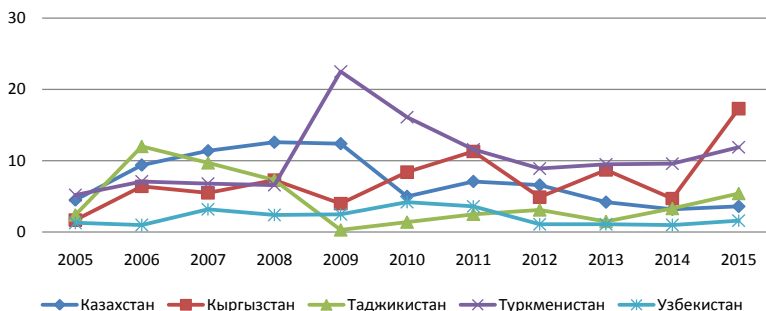

Рис. 3. Чистый приток прямых иностранных инвестиций к ВВП (%)

Источник: World Development Indicators.

Таким образом, странам Центральной Азии, таким как Казахстан и Туркменистан, удалось за годы независимости привлечь значительные объемы прямых иностранных инвестиций. Потоки ПИИ в Центральную Азию являются неустойчивыми, и динамика в большей степени зависит от реализации крупных инвестиционных проектов. Большинство инвестиций в экономику стран Центральной Азии в результате благоприятных мировых цен направлено в отрасли, связанные с освоением природных ресурсов: добычу, переработку и транспортировку углеводородов и металлов.

Крупными и растущими получателями ПИИ являются отрасли непромышленной сферы, не связанные с внешней торговлей, такие как научно-техническая деятельность, финансовое посредничество и страхование, а также транспорт и коммуникации. Обрабатывающая промышленность получила гораздо меньшую долю прямых иностранных инвестиций в регионе, лишь в Кыргызстане переработка сырья занимает важное место в структуре иностранных инвестиций. Сельское хозяйство остается непривлекательным для иностранных инвесторов.

1.3. Малый и средний бизнес

За рассматриваемый период страны Центральной Азии провели несколько десятков реформ в области развития предпринимательской деятельности. Данные мероприятия способствовали улучшению условий ведения бизнеса, повышению эффективности и конкурентоспособности в предпринимательской среде. Так, согласно показателю «Индекс глобальной конкурентоспособности», Казахстан занимает 53-е, Таджикистан – 77-е и Кыргызстан – 111-е места.

В Казахстане за последние десять лет выпуск продукции субъектами малого и среднего предпринимательства вырос в 8,1 раза и составил 58,1 млрд долл. США¹⁰ в 2015 году. Высокий показатель роста сопряжен с тем, что данный сектор на сегодняшний день является крупнейшим сектором занятости – более 3 млн человек трудятся в данной отрасли и за последние десять лет их количество выросло на 168%.

Помимо этого, за последние десять лет¹¹ наблюдается рост количества активно работающих субъектов малого и среднего бизнеса на 206%. Показатель производительности труда малого и среднего бизнеса вырос на 614%, и на данный момент в целом количество активно действующих субъектов МСБ выросло до 1,2 млн единиц.

Со стороны государства активна финансовая и нефинансовая поддержка:

– на сегодняшний день финансовая поддержка включает в себя субсидирование процентной ставки через Программу поддержки предпринимательства «Дорожная карта бизнеса-2020»;

– нефинансовая поддержка осуществляется с помощью совершенствования законодательной базы, административно-пра-

¹⁰ В пересчете по курсу 270 тенге за 1 доллар США.

¹¹ Отчет ведется с 2006 года ввиду изменения методики учета малого и среднего бизнеса.

вового регулирования, обеспечения доступа в инфраструктуре и т.д. Благодаря этому Казахстан поднялся в рейтинге **DOING BUSINESS** с **63-го места в 2010 году до 35-го места в 2016 году.**

Таким образом, если **доля МСБ в ВВП** страны в 2006 году составляла **9,8%**, то по итогам 2015 года – уже **25,6%**.

В Кыргызстане за период с 2012-го по 2015 год количество малых и средних предприятий увеличилось на 18% и составило 14 027 субъектов. При этом наблюдается постепенный рост удельного веса объема валовой добавленной стоимости малого и среднего бизнеса в ВВП до 40,5% в 2015 году. Стремительными темпами развивались крестьянские (фермерские) хозяйства и индивидуальное частное предпринимательство: рост соответственно в 83 и 43 раза; значительно возросло количество действующих малых предприятий (в 5,2 раза). В развитии малых предприятий в республике прослеживаются три периода: с 1990-го по 1993 год – когда наблюдался бурный рост малых предприятий; с 1993-го по 1999 год – отмечалась некоторая стабилизация их развития, в 2000 году незначительное сокращение темпов роста числа малых предприятий произошло из-за отмены для них экономических льгот и некоторого ухудшения макроэкономической ситуации, с 2001 года по настоящее время наблюдается тенденция стабильного роста.

В Узбекистане с момента обретения независимости постепенно **реализовывался процесс приватизации** (в целом **приватизировано около 86,7 тысячи** единиц государственных предприятий и объектов). Это позволило создать **класс собственников**, численность которого составляет **6,5 млн человек**. За период с 2010-го по 2015 год **доля малого бизнеса и частного предпринимательства** в формировании ВВП выросла с **31 до 56%**, а в производстве промышленной продукции – с 12,9 до 31%. На сегодняшний день данный сектор экономики **обеспечивает работой 76,5% всего занятого населения**. При этом **доля доходов от предпринимательской деятельности составляет свыше 47% от совокупных доходов населения.**

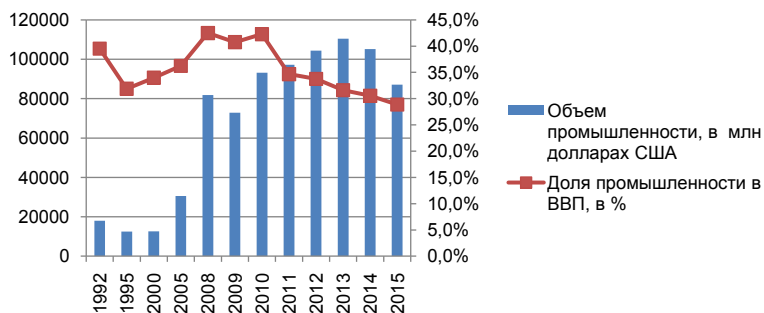
В Таджикистане развитие малого и среднего бизнеса считается приоритетной задачей, где развитие отраслей услуг и производства товаров занимает первоначальное и значимое место. За период с 2010-го по 2014 год количество субъектов малого и среднего бизнеса возросло с 2,5 до 4,1 тысяч, с параллельным ростом объема денежных средств коммерческих банков в данный сектор экономики в 10,2 раза.

В Туркменистане за последние восемь лет 14,5 тысяч субъектов малого и среднего бизнеса инвестировали в экономику страны 2,2 млрд долл. США¹². Данные частные предприятия обеспечивают трудовую занятость 150 тысяч человек. В целом за последние годы была сформирована законодательная база государственной поддержки малого и среднего бизнеса, предусматривающая предоставление разнообразных налогово-кредитных льгот, оказание организационно-технической помощи.

1.4. Промышленность

За 25 лет независимости стран Центральной Азии объем производства промышленной продукции вырос в 4,8 раза с 17,9 млрд долл. США в 1992 году до 87 млрд долл. США в 2015 году при среднегодовом темпе роста на уровне 6,7%. При этом доля промышленности в ВВП стран ЦА снизилась с 39,5 до 28,9% (см. рис. 4).

¹² В расчете по официальному курсу на январь 2017 года.

* отсутствуют данные по Туркменистану с 2011 года.

Рис. 4. Динамика объема промышленности стран ЦА за 1992–2015 годы

Источник: Всемирный Банк.

Основная доля объема промышленного производства региона приходится на **Казахстан (68,2%)**, далее следует Туркменистан (14,5%), Узбекистан (14,1%), Таджикистан (1,7%) и Кыргызстан (1,5%).

В Казахстане, при положительном объеме производства, наблюдалась **структурная диспропорция промышленности** до 2011 года. Реализация Государственной программы форсированного индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2010–2014 годы и Государственной программы индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015–2019 годы и также отдельных **концепций развития отраслей национальной экономики** позволила **снизить данную структурную диспропорцию**. В итоге доля горнодобывающей промышленности с 63,3% в 2011 году снизилась до 50,4% в 2015 году, а доля обрабатывающей промышленности выросла на 10%, составив 40% на конец 2015 года (см. рис. 5).

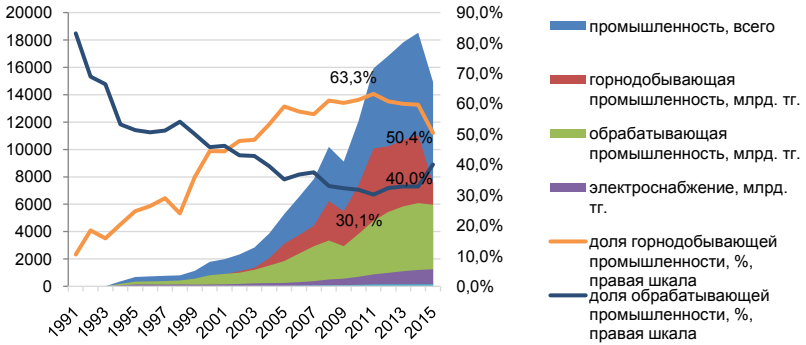

Рис. 5. Объем производства промышленной продукции РК в 1991–2015 годах

Источник: Комитет по статистике Министерства национальной экономики РК.

В течение периода независимости параллельно росту сектора промышленности постепенно сокращалось количество предприятий и производств на 41% ввиду консолидации рынка и процесса конкуренции, что способствовало усилению финансовой устойчивости предприятий и возможностей нарастить объемы производства с применением инноваций. Только за последние десять лет **объемы затрат на инновации в промышленности увеличились в 9 раз, составив 503,4 млрд долл. США в 2015 году.** Это позволило увеличить объемы произведенной инновационной продукции более чем в 3 раза (377,2 млрд тенге в 2015 г.). В среднем по Казахстану уровень активности предприятий и организаций вырос с 3,4% в 2005 году до 8,1% в 2015 году.

В Туркменистане ввиду того, что **топливно-энергетический комплекс является основным сектором промышленности (80% промышленного производства),** рост отрасли во многом зависел от мировых цен на энергоносители. Так, с момента обретения независимости и до 2000 года (начало роста мировых

цен) объем сектора промышленности вырос всего на 31%, когда за период с 2000-го по 2010 год отрасль выросла в 10,5 раза. Помимо топливно-энергетического комплекса, успешное развитие получили **химическая отрасль и производство строительных материалов**, где за период с 2007-го по 2015 год производство цемента выросло в 3,8 раза, сборных железобетонных конструкций – в 2,5 раза, материалов стеновых – более чем в 2 раза, нерудных строительных материалов – более чем в 8 раз. Дополнительно развивается **текстильная промышленность**, где в рамках комплексных программ развития были введены в эксплуатацию крупнейшие на территории Центральной Азии предприятия – Абаданская хлопкопрядильная фабрика, Ашхабадский и Рухабатский текстильные комплексы. **Стоит отметить, что на конец 2010 года промышленность занимала более 60% ВПП против 31% в 1991 году.**

Объем производимой промышленной продукции в **Узбекистане за годы независимости вырос в 4 раза** и составил более 23 млрд долл. США на конец 2015 года при среднегодовом темпе роста **более 7%**. Кроме того, доля промышленности в ВВП страны в 2015 году достигла уровня 1991 года – 34,6%. В доле всего произведенного странами Центральной Азии продукта доля страны составляет **80% минеральных удобрений, 94% химических волокон, 54% естественного газа, 59% цемента, 65% хлопка-сырца. Основными отраслями промышленности Узбекистана являются топливно-энергетический комплекс, текстильная промышленность** (продукция экспортируется более чем в 50 стран мира, а объемы поставок выросли с 8 млн долл. США в 1994 г. до 1 млрд долл. США в 2015 г.). Также развитие получили автомобилестроение, производство строительных материалов и химическая промышленность. В целом **темпы роста экономики Узбекистана остаются самыми высокими в Центральной Азии.**

Объем промышленного производства Кыргызстана в регионе имеет долю в 1,5% и является наименьшим показателем.

телем, который составляет в абсолютном выражении 1,7 млрд долл. США. За 25 лет объем промышленного производства увеличился всего в 1,9 раза. В Кыргызстане основной объем промышленной продукции производится **четырьмя экономикообразующими отраслями: металлургическое производство** и производство готовых металлических изделий с удельным весом в 56,8%; **производство пищевых продуктов**, включая напитки, и табака – 10,5%; **текстильно-швейное производство** – 4,5%; **производство прочих неметаллических минеральных продуктов** (строительные материалы) с удельным весом 4,9%. Однако, в отличие от вышеуказанных стран ЦА, **наибольшую долю в структуре на 2015 год занимает обрабатывающая промышленность – 82%**, а доля добывающей промышленности – всего 3%.

Промышленность Таджикистана за 25 лет выросла почти **4,4 раза до 2,1 млрд долл. США**. Несмотря на рост сектора, доля промышленности **снизилась с 36,9% в 1991 году до 28% в 2015 году**. Основными отраслями промышленности являются горная, химическая, хлопчатобумажная, металлургическая и машиностроительная. В настоящее время приоритетным направлением в сфере промышленности является энергетический комплекс, в частности гидроэнергетика. Повышенный интерес и значительные финансовые вложения в эту отрасль связаны с тем, что республика имеет значительный гидроэнергетический потенциал.

1.5. Сельское хозяйство

Сельское хозяйство является фундаментом продовольственной безопасности, и ускоренный рост производства сельскохозяйственной продукции является одной из важнейших стратегических задач стран Центральной Азии. Обеспеченность населения продуктами питания является не только условием развития рынка продовольствия, но и решающим фактором социальной стабильности, определяющим социально-демографическое развитие.

Вклад сельского хозяйства в валовой внутренний продукт стран региона значительно различается. Так, наибольшую долю в ВВП валовой добавленной стоимости (ВДС) сельского хозяйства сохраняет Таджикистан (24,9%). ВДС, полученная в сельском хозяйстве, к ВВП сократилась в некоторых странах за годы независимости, что связано с изменениями в структуре народного хозяйства, обусловленными опережающим ростом нефтегазовой и горно-металлургической отраслей. В Казахстане добавленная стоимость сельскохозяйственного комплекса уменьшилась с 26,7% в 1992 году до 4,9% в 2015 году, в Кыргызстане – с 39,1 до 15,9%, в Узбекистане – с 34,8 до 18,2% соответственно.

Кроме того, удельный вес занятого населения в сельском хозяйстве в Казахстане сократился с 31,3% к общему количеству занятого населения в 2000 году до 18% в 2015 году, в Кыргызстане – с 53,1 до 29,3% соответственно. В Таджикистане в сельском хозяйстве заняты 65%, значение за рассматриваемый период практически не изменилось. В Узбекистане данный показатель варьируется в пределах 30–35%.

Сельское хозяйство в Казахстане имеет высокую социально-экономическую значимость, так как **около 45% населения проживает в сельской местности, около 20–25% экономически активного населения** занято в сельском хозяйстве. В период с 1991-го по 2015 год **валовой сбор картофеля вырос на 64,2%, масличных культур** – практически в 10 раз, овощей – в 3 раза, **бахчевых культур** – в 7 раз. Стабильно развивается производство молочной и мясной продукции.

Основные экспортные рынки Казахстана: **Азербайджан, Иран, Кыргызстан, Россия**. Наибольшую долю в структуре экспорта (до 70%) занимают **пшеница и пшеничная мука**, по которым Казахстан входит в число крупнейших мировых экспортеров. **Около 50% в структуре импорта составляет готовая пищевая продукция:** молочная продукция, сахар и кондитерские изделия, алкогольные и безалкогольные напитки и т.д. Основные поставщики агропродовольственной продукции в Казахстан: **Китай, Россия, Беларусь, США и страны ЕС**.

В структуре сельского хозяйства Кыргызстана преобладают **растениеводство (50,3% от объема валовой продукции в 2015 г.)** и **животноводство (47,5%)**; доля остальных отраслей, таких как услуги, лесное хозяйство, рыболовство, остается незначительной. Наибольшая часть посевных площадей – около 49% засеяна зерновыми культурами, 28% – кормовыми культурами, 11% – картофелем и овощными культурами. Главными направлениями животноводства являются **выращивание крупного рогатого скота, овец и коз, лошадей и домашней птицы** (примерно 60% стоимостной валовой продукции). Основными рынками для экспорта агропродовольственных товаров из Кыргызстана являются **Казахстан, Россия и Турция**. Импортная продукция поступает в основном из **России, Казахстана, Китая, ЕС и Украины**. Импортная продукция поступает в основном из **России** (растительное масло, шоколад, кондитерские изделия, сигареты, удобрения), **Казахстана** (пшеница и пшеничная мука, растительное масло, безалкогольные напитки, сигареты), **Китая** (мясо, фрукты), **Европейского союза** (сахар, разные готовые пищевые продукты) и **Украины** (мясо птицы, шоколад, кондитерские изделия).

В структуре сельского хозяйства Таджикистана **значительную долю занимает растениеводство**, а именно хлопководство. Валовой сбор хлопка-сырца в 2015 году составил 1,7 т на 1 га, в то время как в 1991 году данный показатель находился на уровне 2,8 т на 1 га, что во многом связано со значительным сокращением используемых для его выращивания земель. За рассматриваемый период **увеличился сбор зерна, сладкой и кормовой кукурузы, риса** в натуральном выражении практически в 3 раза, картофеля, овощей и винограда – в 2 раза. Структура животноводства почти не изменялась, **наибольший удельный вес занимает разведение овец, коз (около 60%)**, крупного рогатого скота (30%).

Следует отметить, что в Таджикистане **импорт продукции агропромышленности примерно в 4 раза превышает экспорт**. Основными импортированными товарами являются: пшеница и мука, сахар, масло растительное, овощи и фрукты. Основными экспортными рынками для сельскохозяйственных товаров Тад-

жикистана являются Афганистан, Россия, Казахстан – для семян масличных культур и овощей; Казахстан, Пакистан, Россия и Украина – для фруктов и орехов.

В Туркменистане **почти 58% стоимости** произведенной продукции сельского хозяйства **приходится на отрасль животноводства**, а именно овцеводство и разведение крупного рогатого скота. Основными отраслями растениеводства и источниками экспортных доходов являются **хлопководство и зерноводство**. Сельскохозяйственные товары, а именно продукция глубокой переработки, были импортированы из соседних стран – **России, Ирана и Турции**.

В сельском хозяйстве Узбекистана **основными отраслями являются: выращивание хлопка**, зерновых (в т.ч. пшеницы), плодовоовощных, бахчевых культур и табака и овцеводство. В большей мере развито растениеводство (около 60% от объема сельскохозяйственной продукции). Объемы производства сельскохозяйственной продукции Узбекистана с 1995 года росли 5–6% в год. **Экспорт хлопка-волокна**, главной экспортной составляющей АПК Узбекистана, в результате роста переработки внутри страны **сокращается (за период с 2010-го по 2014 г. на 33,4%)**. В Узбекистан сельскохозяйственная продукция (сахар, продукция мукомольно-крупяной промышленности, жиры и масла, злаки) в основном импортируется **из Казахстана и России**.

Таким образом, сельское хозяйство всегда относилось к числу ключевых отраслей в Центральной Азии. Анализ структуры производства сельского хозяйства показал, что в большинстве стран наибольшую долю занимает растениеводство. Только в Таджикистане и Кыргызстане с опережающим темпом развивается производство продукции животноводства.

Кроме того, сельскохозяйственное производство и пищевая промышленность служат для региона крупными источниками экспортных доходов. Пшеница и хлопок-сырец являются важным звеном в экспортной деятельности стран.

С другой стороны, страны Центральной Азии зависят от импорта продовольствия, что отражается в значительном удельном весе в структуре импорта продуктов глубокой переработки, следовательно, изменения в соотношении между внутренним производством, экспортом и импортом в этих странах имеют большое значение.

1.6. Сфера услуг

За годы независимости **сектор услуг в структуре ВВП региона ЦА вырос с 30% в 1991 году до 50,8% в 2015 году**. В целом общий объем оказанных услуг имел рост с 11 млрд долл. США до 153 млрд долл. США (см. рис. 6). Основной объем оказанных услуг приходится на Казахстан (72%), далее следует Узбекистан (17,12%), Туркменистан (5,99%), Кыргызстан (2,28%) и Таджикистан (2,61%).

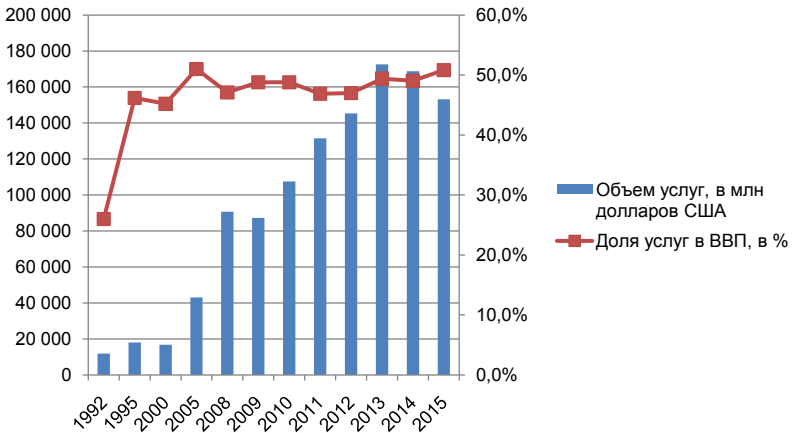

Рис. 6. Динамика объема услуг стран ЦА за 1992–2015 годы

Развитие отрасли услуг в регионе в основном характеризовалось развитием отрасли торговли и строительства, а также расширением финансирования социально-значимых отраслей, таких как образование, здравоохранение, культура и спорт и т.д.

В Казахстане в рамках Стратегии «Казахстан-2050» **сфера услуг** должна составить **около 70% ВВП**. За годы независимости сектор услуг в структуре ВВП вырос с 44,1% в 1991 году до 59,4% в 2015 году. **Рост отрасли услуг обеспечивается ростом числа предприятий и индивидуальных предпринимателей.** За пять лет количество предприятий выросло **на 54%** и составило более **72 тыс.** на начало 2016 года, из которых **48%** являются **индивидуальными предпринимателями.** С целью формирования более конкурентоспособной экономики путем повышения качества, доступности, производительности и экспорта сферы услуг, государством была разработана Программа по развитию сферы услуг в РК до 2020 года.

В Узбекистане сектор вырос в 8,5 раза до 31 млрд долл. США в 2015 году. При этом на сегодняшний день сектор обеспечивает **почти половину прироста валового внутреннего продукта** (47% в 2015 г. против 26% в 1991 г.). В данной отрасли задействовано более **80% субъектов малого бизнеса.** Ввиду реализации Программы по ускоренному развитию сферы услуг на селе за последние три года было реализовано более 22,8 тыс. проектов, объем оказанных услуг вырос в 1,6 раза. **Постепенно меняется и структура отраслей сферы услуг,** где опережающими темпами развития характеризуются страховые, банковские, лизинговые и другие виды услуг.

В Таджикистане, Туркменистане и Кыргызстане сектор услуг развивается высокими темпами. Так, в Кыргызстане 57% ВВП формируется данным сектором (рост составил более чем в 7 раз, 3,7 млрд долл. США на конец 2015 г.), в Таджикистане данный показатель составляет 47% (рост в 6,5 раз, 3,6 млрд долл. США), в Туркменистане – 28% ВВП (рост в 12 раз, 6,4 млрд долл. США). Основным сектором развития являются услуги связи и информатизации, а также финансовые услуги.

1.7. Внешняя торговля

Внешняя торговля является одним из важнейших факторов экономического развития.

За годы независимости показатели внешней торговли товарами стран Центральной Азии в целом улучшились. В регионе стремительно выросли объемы экспорта и импорта, и за прошедшее десятилетие некоторые страны достигли положительного торгового баланса. Экономический рост и инвестиции в отрасли, связанные с нефтью и природным газом, обеспечили расширение внешней торговли.

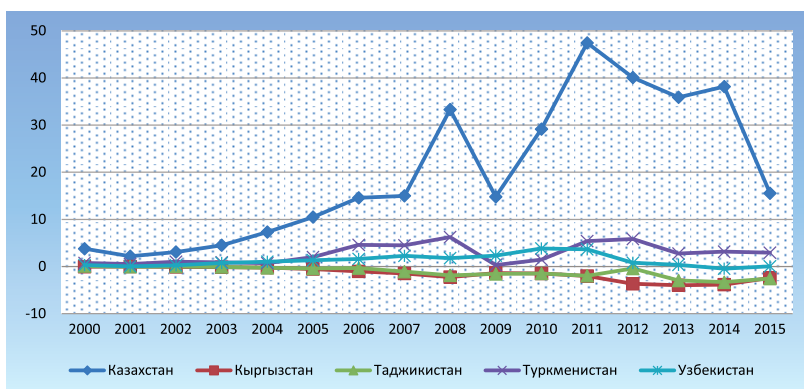

Рис. 7. Торговый баланс стран Центральной Азии (млрд. долл. США)

Источник: Asian Development Bank (ADB).

Объемы внешней торговли Казахстана очень быстро росли в период с 1996-го по 2015 год, экспорт и импорт увеличились примерно в 7,5 раза в долларовом выражении, или с 10,2 млрд до 76,5 млрд долл. США. Кроме того, сохранялось положительное сальдо торгового баланса, в некоторые годы приближавшееся к отметке 20% к ВВП (2008 г. – 20%, 2011 г. – 19%) бла-

годаря росту объемов поставок на внешние рынки минеральных ресурсов (см. рис. 7). **Основными покупателями товаров являются страны ЕС и Китай**, доли которых в общем объеме экспорта возросли с 22,7% в 2000 году до 53,2% в 2015 году и с 7,3% до 11,9% соответственно. В товарной структуре за рассматриваемый период значительных изменений не произошло. **В импорте Казахстана преобладают машины, оборудование, транспортные средства** (в 2015 г. – 40,4% к общему объему импорта). К числу других важных импортных товаров относятся **продукция металлургической и химической промышленности, топливно-энергетические товары, а также продовольствие**. Крупнейшим партнером остается **Российская Федерация**. Заметно **возросла доля Китая**, который стал третьим по величине импортером после России и Евросоюза (с 3% в 2000 г. до 25,9% в 2015 г.).

В течение 2000–2015 годов **экспорт Кыргызстана вырос** с 0,5 млрд до 1,7 млрд долл. США, или в 3,3 раза. Страна за весь рассматриваемый период испытывала **постоянный торговый дефицит** (в 2000 г. – 50 млн долл. США, в 2015 г. – 2393 млн долл. США) (см. рис. 7). **Основным предметом экспорта Кыргызстана является золото** – около 40% общего объема экспорта. Главными партнерами за рассматриваемый период являлись **Швейцария, Россия, Объединенные Арабские Эмираты и Китай**. В товарной структуре импорта Кыргызстана преобладают **топливно-энергетические ресурсы, машины и оборудование**. Расширили присутствие своих товаров на рынке Кыргызстана **Китай и Россия**.

В Таджикистане за рассматриваемый период, как и в Кыргызстане, объем импорта рос в наибольшей степени, чем объем экспорта. Основным экспортным товаром Таджикистана является **необработанный алюминий и хлопок-волокно**. Направления экспорта товаров совершенно изменились. Если в 2000 году это были страны ЕС и Россия, то в 2015 году – это **страны Азии (Турция, Китай и т.д.)**. В отличие от остальных стран

ЦА, в структуре импорта Таджикистана произошли некоторые изменения. Во-первых, импорт электричества, в основном из Узбекистана, резко сократился с 119 млн до 0,1 млн долл. США. Во-вторых, увеличился импорт злаковых культур практически в 6 раз. Импортные товары поступают преимущественно из **России, Китая, Казахстана и Ирана**.

Подобно Казахстану, Туркменистан **имеет устойчивое положительное сальдо внешней торговли** (см. рис. 7). В период с 2000-го по 2015 год внешнеторговый оборот увеличился в 9 раз. Основу экспорта страны составляют **природный газ, нефть и нефтепродукты, хлопок-волокно**. Географическая структура экспорта несколько изменилась. Доля Китая в экспорте, как и во многих странах Центральной Азии, заметно выросла с 0,3% в 2000 году до 68,6% в 2015 году. Товарная структура импорта почти не изменилась. Так, наибольший вес занимают **машины и оборудование. Турция, Россия, Китай и ОАЭ** вошли в число крупнейших импортеров.

Экспорт и импорт в Узбекистане имеет положительную динамику, **торговый баланс сохраняет положительное значение** (см. рис. 7). В структуре экспорта произошли существенные изменения. Значительно **возросла доля энергетических ресурсов**, преимущественно природного газа, и **сократилась доля хлопка-волокна**. Продовольственные товары (виноград, фрукты и овощи) стали занимать большую долю экспорта; однако экспорт фруктов и овощей зависит от урожая и потому весьма изменчив. В период с 2000-го по 2015 год **увеличился удельный вес Китая** в общем объеме экспорта, Казахстана, Швейцарии. Доля России в экспорте Узбекистана за последние два года имеет тенденцию к снижению. **Импорт энергоносителей и продовольственных товаров** занимает значительное место в структуре импорта. **Россия и ЕС** сохранили свои доли импорта, в то время как Республика Корея, Китай и Казахстан их существенно увеличили.

Таким образом, в экспорте всех стран Центральной Азии преобладают сырьевые товары (углеводороды, металлы, хлопок и

другие сельскохозяйственные продукты). Доля продукции перерабатывающей промышленности в общем объеме экспорта невысока.

Кроме того, торговля в регионе не сбалансирована. Страны, имеющие положительное сальдо – Казахстан, Туркменистан и Узбекистан, экспортные доходы аккумулируют в национальных фондах благосостояния, в то время как Таджикистан и Кыргызстан финансируют торговый дефицит за счет денежных переводов трудовых мигрантов, внешней помощи и пр.

ЕС и Россия всегда были и остаются главными внешнеторговыми партнерами стран региона. В последнее время Китай стремительно увеличил свое присутствие на региональных рынках и вошел в число важнейших партнеров для всех стран Центральной Азии.

ГЛАВА 2. СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНА

2.1. Демография и урбанизация

За 25 лет независимости в странах Центральной Азии наблюдается значительный рост численности населения. Если в 1991 году население Центральноазиатского региона составляло более **51 млн человек**, то, согласно данным статистических органов, на начало 2016 года в регионе проживало около **69 млн человек**. Подобный высокий рост численности в большей степени происходил за счет увеличения численности населения Узбекистана (рис. 8).

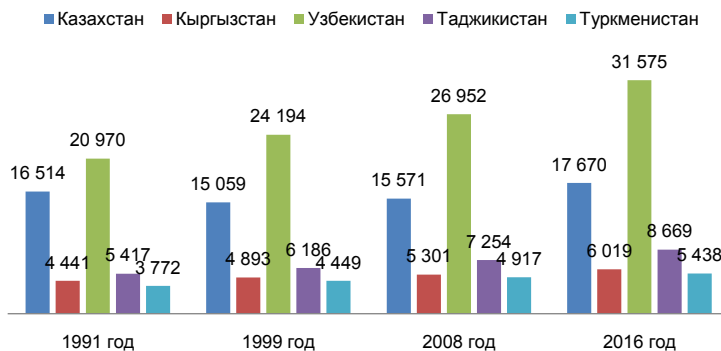

Рис. 8. Динамика численности населения Центральной Азии, 1991–2016 годы

В целом за 25 лет динамика численности населения стран региона была положительной, чему способствовали рост рождаемости (рис. 9) и сокращение смертности.

Рис. 9. Коэффициент рождаемости, 1991–2016 годы

Также наблюдается и увеличение продолжительности жизни – согласно данным 2014 года, средняя продолжительность жизни в Центральноазиатском регионе составила около **69** лет (данные ООН), для сравнения, в 1991 году данный показатель равнялся **65,7** годам.

В половозрастном разрезе на конец 2016 года в регионе насчитывается практически равное количество мужчин (49,1%) и женщин (50,9%), что положительно скажется на уровне брачности и дальнейшем росте численности населения региона.

При этом для всех стран региона характерно отрицательное сальдо миграции, то есть уезжающих больше, чем приезжающих в регион. Данная тенденция прослеживается на всем периоде 25-летия независимости стран, кроме Казахстана. Необходимо отметить, что если для Узбекистана характерно сокращение как приезжающих, так и убывающих числа людей, то в Таджикистане, наоборот, наблюдается рост обоих показателей. В Казахстане в середине 2000-х годов наблюдается положительное сальдо миграции, чему способствовали экономический рост и политика по репатриации оралманов (рис. 10).

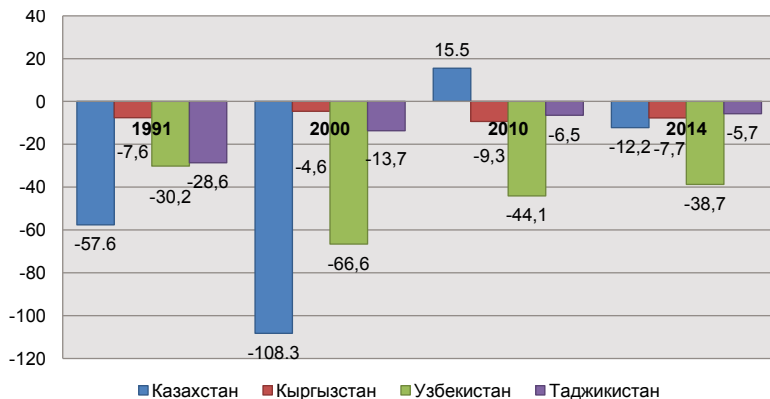

Рис. 10. Сальдо миграции (1991–2014 гг.), тыс. чел.

Для всех стран Центральноазиатского региона характерен рост и доминирование титульного этноса (рис. 11).

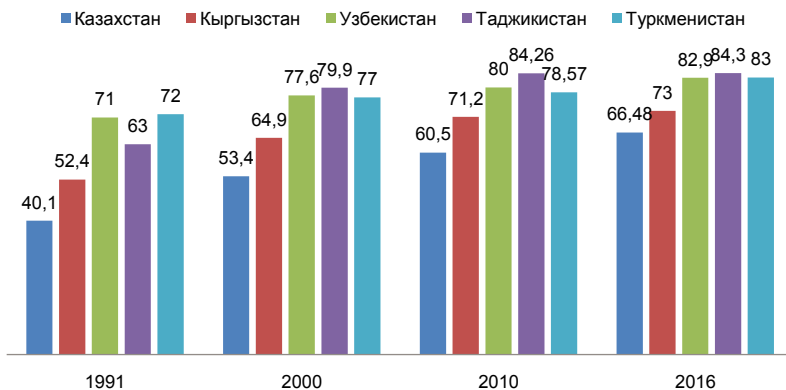

Рис. 11. Доля титульного этноса от общего числа населения, 1991–2016 годы, %

В разрезе проживания населения город/село страны региона неоднородны. Наиболее урбанизированным является Казахстан, где, согласно данным на 2016 год, более 57% населения проживает в городах (рис. 12).

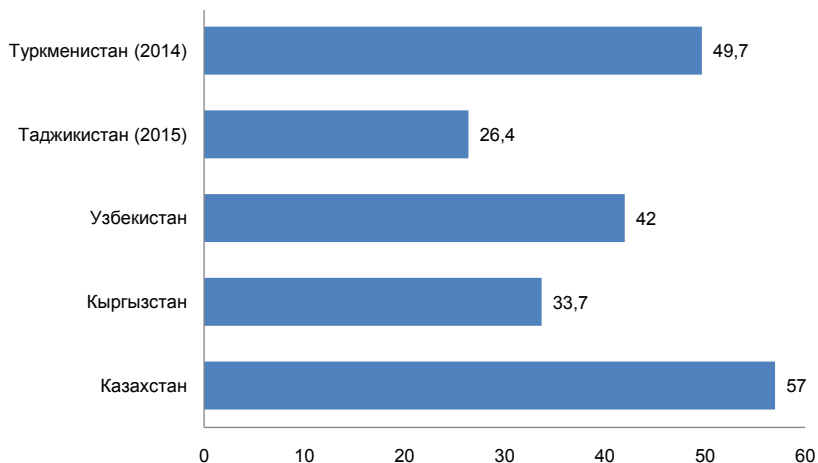

Рис. 12. Уровень урбанизации в Центральной Азии, %

Средний показатель урбанизации в регионе, согласно данным ООН на 2014 год, составил 40,32%. В целом необходимо отметить, что идет процесс роста урбанизации населения Центральноазиатского региона, кроме Таджикистана, где доля городского населения стабильно держится на одном уровне.

К городам-миллионникам относятся: Алматы, Астана, Ташкент, Ашхабад, Караганда и Шымкент.

Таким образом, за годы независимости, несмотря на рост внешней миграции, население Центральной Азии значительно выросло. Кроме того, идут постепенные процессы урбанизации стран региона.

2.2. Образование

В результате модернизации странами Центральноазиатского региона системы образования отмечаются некоторые улучшения показателей. Согласно данным национальной статистики стран, грамотность взрослого населения всего региона на 2016 год составила в среднем 99,59%. Наименьший коэффициент грамотности отмечается у жителей Кыргызстана – 99,2% (однако с 1990-го по 2009 г. произошел рост с 96,9 до 99,2%). Показатель грамотности жителей остальных стран находится приблизительно на одном уровне.

Особое внимание правительствами стран было уделено развитию и улучшению качества базового образования. Согласно данным национальной статистики государств на 2015–2016-й учебный год в Центральной Азии (данных по Туркменистану не имеется), количество обучающихся в общеобразовательных учреждениях составило около 9855,1 тыс. учащихся, что приблизилось к значению показателя в 1991 году (около 10 512,3 тыс. учащихся) (табл. 2).

Табл. 2. Численность учащихся общеобразовательных учреждений в странах Центральной Азии

Страны	Численность учащихся	
	1991 г.	2015 г.
Казахстан	3147,4	2799,6
Кыргызстан	949,4	1091,3
Таджикистан	1325,4	1310,2
Туркменистан
Узбекистан	5090,1 (1995 г.)	4654,0
Всего	10 512,35	9855,1

Источник: согласно данным национальной статистики стран Центральной Азии.

Одним из направлений модернизации стало внедрение и разработка собственных программ обучения наряду с методикой преподавания во всех уровнях образования. Правительство Казахстана поэтапно реформировало учебную программу для обеспечения подхода, ориентированного на ребенка и его целостное развитие, включая эмоциональные и когнитивные аспекты. Таджикистан при поддержке ЮНИСЕФ и Фонда Ага-хана в июне 2013 года ввел новую учебную программу охвата детей младшего возраста альтернативными услугами на базе общины путем подхода с ориентацией на ребенка. Модернизация сферы образования в Кыргызстане и Узбекистане предполагает непрерывную систему обучения, которая послужит основой для физического, интеллектуального и нравственного развития личности подрастающего поколения.

Во всех странах Центральноазиатского региона (за исключением Туркменистана) отмечается тенденция роста числа высших учебных заведений за 25-летний период. Общее количество вузов в 1991 году составляло 167 организаций, в 2015 году этот показатель вырос до 262 (рис. 13).

Рис. 13. Динамика изменения числа вузов, 1991–2015 годы

Источник: Численность образовательных учреждений за период 1991-й – 2015 год // Комитет статистики стран Центральной Азии.

Согласно данным, предоставленным национальной статистикой государств, доля финансирования, направляемая на цели образования в Центральной Азии, невысокая. Затраты на образование в качестве части общих государственных расходов также остаются ниже среднего показателя (рис. 14).

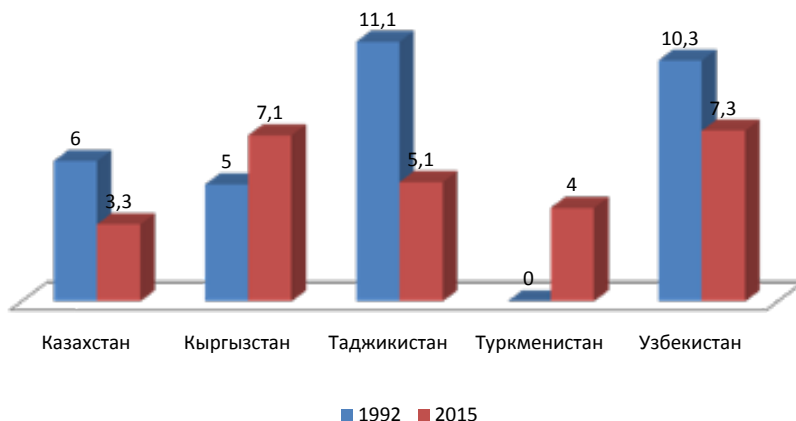

Рис. 14. Государственные расходы на сферу образования, 1992–2015 годы

Источник: Н. Барнетт, Р. Кноблох. Государственные расходы на образование в семи странах СНГ // Всемирный банк 2003; Данные национальной статистики пяти стран о государственных расходах на образование.

В 2015 году средняя процентная доля расходов из государственного бюджета, вкладываемая странами ЦА в образование, составляла 5,36%, в то время как этот же показатель в 1991–1992 годах (за исключением Туркменистана) составлял 8,1% – однако необходимо учитывать, что в целом в цифровом эквиваленте расходы заметно выросли. Общий объем международной помощи на нужды образования за период с 2002-го по 2012 год увеличился с 94 млн долл. США до 348 млн долл. США.

Таким образом, в Центральноазиатском регионе ежегодно растет охват качественным образованием на всех уровнях. Имеется потенциал для дальнейшего улучшения показателей образовательной сферы и человеческого капитала в целом¹³.

2.3. Здравоохранение

Ухудшение основных индикаторов здоровья в Центральной Азии приходится на первое десятилетие 1990–2000 годов. После 2000-х годов отмечаются положительные тенденции здоровья населения Центральноазиатского региона¹⁴.

В странах Центральной Азии с 1990-го года прогресс в увеличении ожидаемой продолжительности жизни был несколько меньше, чем в странах со средним и высоким уровнем доходов. Это было обусловлено социально-экономической ситуацией государств, повлиявших на качество жизни населения, в том числе и на уровень смертности населения. В целом коэффициент смертности имеет тенденцию снижения (рис. 15).

¹³ Региональный обзор: Центральная и Восточная Европа и Центральная Азия // Education for All 2000–2015: achievements and challenges, EFA global monitoring report, 2015.

¹⁴ Вызовы социального развития в Центральной Азии (Полностью глава «Вызовы социального развития» опубликована в Докладе о человеческом развитии в Центральной Азии, ПРООН, 2005, с. 159–188. Полный текст доклада см.: URL: http://europeandcis.undp.org/index.cfm?wspc=CAHDR2005_ru).

Рис. 15. Коэффициент смертности населения, 1991–2016 годы

Прогресс в борьбе с детской смертностью не столь заметен, но в целом отмечаются положительные тенденции. С учетом имеющихся погрешностей в национальных данных (неполная регистрация рождений и смертей), средний показатель детской смертности уменьшился с 52,4 на 1000 деторождений в 2000 году до 49,4 в 2015 году (табл. 3).

Табл. 3. Динамика изменения коэффициента материнской и детской смертности

Страны Центральной Азии	Среднегодовой темп снижения (%) в коэффициенте материнской смертности	Уровень детской смертности	
	1990–2010 гг.	2000 г.	2015 г.
Казахстан	51	46	29
Кыргызстан	71	53	40

Таджикистан	65	93	70
Туркменистан	67	71	57
Узбекистан	28	63	51

Источник: Мировая статистика здравоохранения // Всемирная организация здравоохранения.

Инфраструктура и трудовые ресурсы сферы здравоохранения стран Центральной Азии за последние несколько лет показывают положительные тенденции.

В период с 1993-го по 1995 год сократилась значительная доля больничных учреждений, однако в результате модернизации и развития государствами системы здравоохранения количественные показатели к 2015 году выросли (за исключением Туркменистана) (рис. 16).

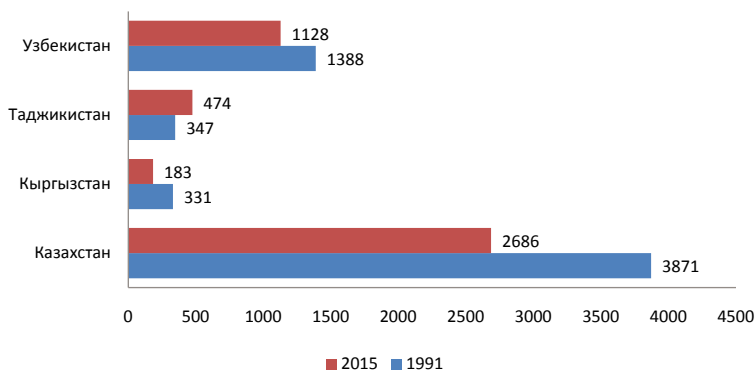

Рис. 16. Число больничных учреждений, 1991–2015 годы

Источник: Динамика здравоохранения, 1991–2015 годы // Комитет статистики стран Центральной Азии.

После снижения ресурсов медицинского персонала в 1992–1993 годах, в 2015 году наблюдается позитивная тенденция роста числа квалифицированных врачей всех специальностей и среднего медицинского персонала (рис. 17).

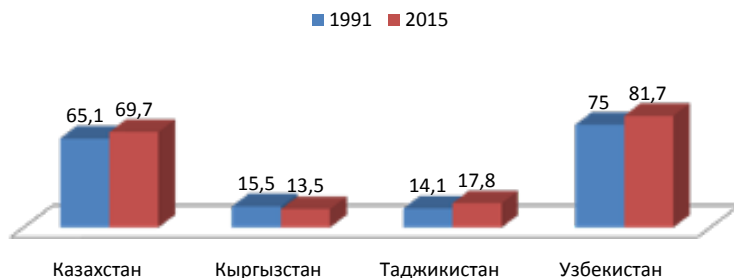

Рис. 17. Численность врачей в странах Центральной Азии (за исключением Туркменистана), 1991–2015 годы

Источник: Альманах Узбекистана // Центр экономических исследований, 2013 год.

На основе анализа показателей расходов за рассматриваемый период, выявлено наличие положительной динамики финансирования в Казахстане и Кыргызстане. В Казахстане в 2016 году на здравоохранение было потрачено около 2,6 млрд долл. США, в Кыргызстане – около 205 млн долл. США, в то время как данные по Туркменистану (1991 г. – 3,9% от ВВП, 2015 г. – 2,5%) и Узбекистану (1991 г. – 5,8% от ВВП, 2015 г. – 5,7%) показывают некоторое снижение коэффициента.

Таким образом, в системе здравоохранения стран Центральной Азии отмечаются отдельные положительные тенденции показателей здоровья населения. Развитие национальных систем здравоохранения, увеличение финансирования способствуют прогрессу и улучшению показателей продолжительности жизни, снижению заболеваемости и смертности в последние несколько лет.

2.4. Культура и спорт

С обретением независимости странами Центральноазиатского региона уделялось большое внимание развитию культурной и спортивной сфер.

В республиках отмечается положительная динамика роста учреждений культуры театров и музеев. К примеру, в первые годы независимости в Таджикистане практически не функционировали театры, однако к 2014 году в стране их уже насчитывалось 18 единиц. В Казахстане общая сумма театров возросла незначительно, в то время как увеличение числа музеев, согласно данным за 2015 год, более ощутимо. Информация по Туркменистану отсутствует (табл. 4).

Табл. 4. Динамика численности театров

Количество театров (ед.)	Страна	Количество музеев (ед.)
1995 г. – 45 2015 г. – 64	Республика Казахстан	87 – 1995 г. 234 – 2015 г.
1991 г. – 9 2015 г. – 20	Республика Кыргызстан	34 – 1991 г. 63 – 2015 г.
2014 г. – 18	Республика Таджикистан	27 – 1991 г. 52 – 2014 г.
2015 г. – 39	Республика Узбекистан	70 – 1991 г. 110 – 2015 г.

С момента приобретения государственного суверенитета, в странах региона сократилось число общественных библиотек, что, возможно, связано с ухудшением финансирования отрасли в первые годы независимости и последующим широким распространением и доступностью информационных технологий. В Казахстане до 1999 года число библиотек стремительно снижалось, однако с 2000 года наблюдается постепенный рост учреждений. Данные по Узбекистану и Туркменистану отсутствуют (см. табл. 5).

Табл. 5. Количество общественных библиотек

Количество общественных библиотек в первые годы независимости (ед.)	Страна	Количество общественных библиотек, последние данные (ед.)
1995 г. – 7352 1999 г. – 2533	Республика Казахстан	4168 – 2015 г.
1991 г. – 1618	Республика Кыргызстан	1059 – 2015 г.
1991 г. – 1747	Республика Таджикистан	1374 – 2014 г.

Спортивные достижения центральноазиатских стран представлены участием на олимпийских соревнованиях. На сегодняшний день обладателями наибольшего числа призовых мест являются Казахстан и Узбекистан, с количеством медалей 76 и 34 соответственно. Ниже представлена таблица результатов по итогам участия стран на различных Олимпийских играх за 25 лет независимости (см. табл. 6).

Табл. 6. Количество призовых медалей, завоеванных на Олимпийских играх

Страна	Кол-во золотых медалей	Кол-во серебряных медалей	Кол-во бронзовых медалей	Всего
Республика Казахстан	20	25	31	76
Республика Узбекистан	10	7	17	34
Республика Таджикистан	1	1	2	4
Республика Кыргызстан	–	1	2	3
Республика Туркменистан	–	–	–	–

Также следует отметить, что республики являются организаторами различных спортивных соревнований. Казахстан в 2011 году провел VII Зимние Азиатские игры. В Туркменистане в 2017 году ожидается проведение V Азиатских игр в закрытых помещениях и по боевым искусствам. Инициатором и первым организатором Всемирных игр кочевников является Кыргызстан.

В целом в странах Центральной Азии отмечается положительная тенденция развития культурной и спортивной жизни, пользующаяся поддержкой со стороны государства.

2.5. Дигитализация

В конце XX века, вследствие развития информационных технологий, широкое распространение по всему миру получила Всемирная сеть – Интернет. В странах Центральной Азии появление Интернета во многом ознаменовано регистрацией ими домена верхнего уровня, что стало логическим продолжением расширения предоставляемых услуг по передаче данных, вначале производимой только посредством электронной почты. В 1994 году Казахстан стал первым государством в регионе, зарегистрировавшим собственный домен *kz*. Затем в 1995 году Кыргызстан создал страновой домен *kg*, в этом же году Узбекистан – домен *uz*, в мае 1997 года Туркменистан – домен *tm* и в декабре 1997 года Таджикистан – домен *tj*.

Согласно данным Всемирного банка, с момента распространения Всемирной сети в Казахстане число абонентов росло с высокой интенсивностью. Первые данные по количеству интернет-пользователей представлены за 1995 год, и составили они 0,01% в перерасчете на 100 жителей. Значительное увеличение доли аудитории наблюдается с 2005 года, и на 2015 год их число составило 72,87%. Ощутимый рост пользователей в Кыргызстане отмечается с 1998 года, когда насчитывалось всего 0,07% граждан, имеющих доступ к Всемирной сети, в перерасчете на 100 жителей. С 2000 года и последующие каждые пять лет

аудитория пользователей увеличивалась быстрыми темпами. Так, в Узбекистане в 1997 году 0,01% населения имели доступ к услугам Интернета, и к 2015 году их число достигло 42,8%. В 1999 году в Таджикистане количество абонентов составило 0,03% жителей, с 2000-го по 2015 год аудитория возросла с 0,05 до 18,98% пользователей. Наименьший уровень проникновения Интернета наблюдается в Туркменистане, где в 1999 году 0,05% жителей имели доступ к услугам Всемирной сети в перерасчете на 100 жителей, в 2015 году их количество увеличилось всего до 15% населения (рис. 18).

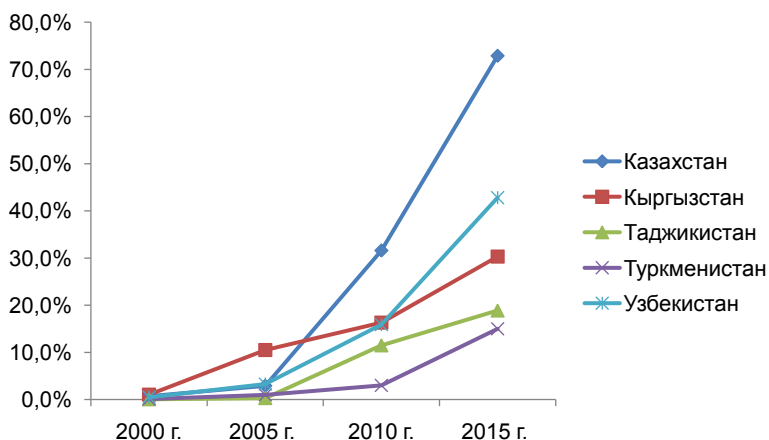

Рис. 18. Доля пользователей Интернета в странах Центральной Азии согласно данным Всемирного банка, в перерасчете на 100 жителей

При этом широкополосная связь (скоростной Интернет) в соответствии с докладом ООН «Состояние широкополосной связи 2016» доступна 13,05% абонентам Казахстана в перерасчете на 100 жителей, 3,71% Кыргызстана, 3,57% Узбекистана, 0,07% Таджикистана и 0,06% Туркменистана. Ниже представлена ин-

формация по позициям республик в рейтинге доступности скоростного Интернета среди 187 стран мира (табл. 7).

Табл. 7. Позиции стран региона в рейтинге доступности скоростного Интернета

Позиция	Страна
72	Республика Казахстан
107	Республика Кыргызстан
108	Республика Узбекистан
172	Республика Таджикистан
177	Республика Туркменистан

Большой интерес вызывает информация о количестве пользователей социальной сети *Facebook* в странах региона, так как сайт является крупнейшей социальной сетью в мире, большая часть аудитории которой представлена средним классом, в чьи интересы входят социально-экономические и политические темы и темы, затрагивающие вопросы международной обстановки. Так, согласно данным *Internet World Stats* на июнь 2016 года, наибольшее количество пользователей сайта в регионе проживают в Казахстане – 8,2% от всего населения страны. Также *Facebook* популярен в Кыргызстане и Узбекистане, где количество пользователей равняется 6,3% и 1,8% соответственно. В Таджикистане и Туркменистане проявляется низкая пользовательская активность (рис. 19).

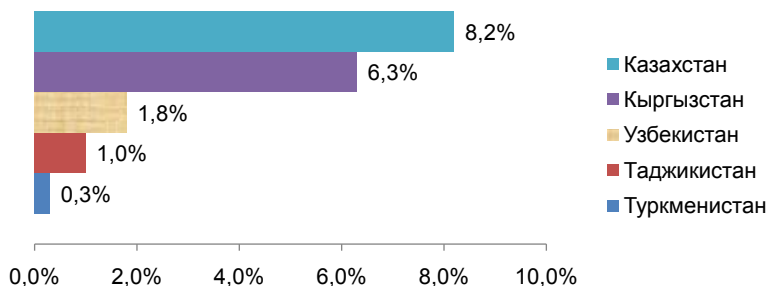

Рис. 19. Доля пользователей социальной сети *Facebook* в странах Центральной Азии согласно данным *Internet World Stats* за 2016 год

В целом следует отметить, что глобальное проникновение Всемирной сети – Интернет не обошло стороной страны Центральной Азии, постепенно увеличивая долю пользователей. Однако в сравнении с другими странами мира уровень проникновения Интернета достаточно низок, что обусловлено рядом как технических, так и социально-экономических и политических причин.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Центральная Азия представляет собой обширный территориальный регион, объединяющий страны со схожими социально-экономическими структурами, климатом, традициями, культурой и религией.

С обретения независимости, несмотря на разрыв межотраслевых связей между бывшими советскими республиками и резкий переход к рыночной экономике, экономическое положение государств Центральной Азии **постепенно стабилизировалось, а также были достигнуты значительные успехи в развитии.** Несмотря на эти достижения, в регионе еще остаются проблемы, препятствующие полноценной реализации экономического потенциала.

В условиях неблагоприятного экономического фона, торговля в регионе остается несбалансированной. **Объемы взаимной торговли между странами все еще незначительны,** что отчасти обусловлено схожей экономической структурой. Ключевыми торговыми партнерами и инвесторами государств остаются Евросоюз и Россия. Особо стоит отметить стремительно возрастающую роль Китая.

За период независимого развития в странах Центральной Азии **наблюдается рост населения.** Население региона увеличилось на 35%. Улучшению демографической ситуации в регионе способствовали рост рождаемости, сокращение смертности и увеличение средней ожидаемой продолжительности жизни до 69 лет. Все это говорит о значительном повышении качества жизни, которое было достигнуто путем совершенствования таких сфер, как здравоохранение, образование и социальное обеспечение. Однако в регионе все еще имеет место проблема миграции, в особенности трудовой, которая связана с низким уровнем доходов и диспропорциями на рынках труда.

На наш взгляд, ключевым решением данных проблем может быть укрепление региональной интеграции. Для этого в настоящее время необходимо создавать политические условия для уста-

новления режима доверия между государствами. В случае осуществления этого условия, эффективное взаимодействие между странами позволит Центральной Азии быть более устойчивой к современным вызовам и рискам глобального экономического развития.

**THE KAZAKHSTAN INSTITUTE
FOR STRATEGIC STUDIES UNDER
THE PRESIDENT OF KAZAKHSTAN**

**CENTRAL ASIA DURING
25 YEARS**

Astana 2017

The information and analytical review *Central Asia during 25 Years* prepared by the experts of the KazISS under the President of Kazakhstan deals with the main directions, tendencies and outcomes of the social and economic development of the nations of Central Asia for the last 25 years since gaining their independence.

The review is aimed at international affairs experts, political scientists, economists, sociologists, as well as a wide range of non-professional readers interested in the contemporary developments in Central Asia.

CONTENT

INTRODUCTION.....	98
CHAPTER 1. ECONOMY OF CENTRAL ASIA	100
1.1. Macroeconomic Situation	100
1.2. Foreign Investment	101
1.3. Small and Medium Business	105
1.4. Industry	107
1.5. Agriculture	110
1.6. Services	112
1.7. Import and Export	114
CHAPTER 2. SOCIAL DEVELOPMENT AND DEMOGRAPHY	117
2.1. Demography and Urbanization	117
2.2. Education	120
2.3. Healthcare	123
2.4. Culture and Sports	126
2.5. Digitalization	128
CONCLUSIONS	132

INTRODUCTION

The states of Central Asia, namely Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan, located in the centre of the Eurasian continent, share a centuries-old history as well as rich spiritual and cultural traditions.

After gaining their independence in 1991, the Central Asian nations reaffirmed their sovereignty in terms of foreign and domestic policies. They made a difficult decision to transform their entire socio-economic life. Thus, social systems of a new type emerged in these countries. The two decades of intensive transformation changed significantly the structure and character of their development resulting in visible improvements in governance, economic and social opportunities as well as in strengthened national security and enhanced international relations.

Thus, it is important to conduct a more detailed examination of the main achievements of the countries of Central Asia for the last 25 years to assess the effectiveness of the ongoing processes.

The first chapter of the KazISS' *Central Asia during 25 Years* information and analytical review deals with the aspects of economic development. During the years of independence of the Central Asian nations, there have been fundamental structural changes in all sectors of their economy. The extractive sector remains predominant being the key factor of their economic growth with manufacturing industry playing a secondary role. Agriculture, although incessantly less important, remains an major source of export revenue and employment in Central Asia. Moreover, since gaining their independence, being motivated primarily by the growth of trade and investment as well as development of small and medium-sized business, the nations of Central Asia are increasingly interested in expansion of the economic relations both among themselves and with the main economic centers of the contemporary world.

The second chapter of the review deals with the socio-demographic processes in the region during the years of independence. For 25 years, the countries of Central Asia experience significant growth

of their population who are still predominately literate. The state of health, despite slight deterioration during the first years after independence, has mainly improved: morbidity and mortality rates decreased and quality of medical care increased. Culture and sport were not among the priorities of the national governments in the countries of Central Asia and received low funding during the first years after independence. The situation changed, culture and sport are seen as crucially important for overall social wellbeing and receive considerable state support in the all countries of the region. On the background of global reach of the Internet, the level of digitalization in Central Asia remains low compared to other countries.

The KazISS' information and analytical review is based on the analysis of a wide range of official documents of the countries of Central Asia as well as the materials of the national and international statistical agencies.

CHAPTER 1. ECONOMY OF CENTRAL ASIA

1.1. Macroeconomic Situation

Since the independence when the infrastructural and industrial network between the former Soviet republics was dismantled and the newly independent states made their choice in favor of market economy, the real and financial sectors have been gradually stabilising and developing.

The structure of the real sector of the economy of the countries of Central Asia, where in 2015, services amounted to 50.8% industry - 28.9%, and agriculture - 20.3%, has been rapidly growing. Thus, the GDP increased 6.6-fold from \$45.6 billion in 1991 to \$301.4 billion in 2015. The growth of the real sector resulted mainly from foreign direct investment – the net inflow of the FDI into the region increased 9.5 times since 1993 having reached \$13.4 billion in 2015 - and the direct state involvement through implementation of the series of state programs.

Additionally, a financial system with second-tier banks and stock market was built to overcome the dependency on foreign investment or budget funding and to attract local private capital into the national economies.

Taking into account increasing integration of the countries of the region into the world economy, the measures were required to enhance resilience of their national economies to the external shocks. To this end, sovereign wealth funds were established in Kazakhstan and Turkmenistan. In Kazakhstan, for example, the National Fund had accumulated \$ 61 billion by February 1, 2017.

High inflow of foreign currency prompted some moderate restriction measures of the cross-border capital flows. While Kazakhstan opted for floating exchange rate, the fixed exchange rates were maintained in the rest of the region; the measures facilitated the absorption of foreign exchange rates. Additionally, the financial crises of 2008 and 2014 motivated the banks to introduce gradually the international prudential standards Basel 1, Basel 2, and Basel 3.

The positive dynamics in the financial and real sectors in Central Asia contributed to reduction of unemployment. In Kyrgyzstan between 2006-2015, unemployment dropped from 8.3% to 7.6%; in Kazakhstan for the same period, it decreased from 7.8% to 5%; Turkmenistan achieved only one-percent decrease between 2000 and 2015 and Uzbekistan 0,5 percent for the 2000-2015 period; in Tajikistan, in 2016 unemployment amounted to 2.4% having reduced from 3.1% in 2000¹⁵.

In parallel with improving of the situation with unemployment, gradual positive changes have been accruing in terms of the living standards throughout the region. The *Human Development Index*, which includes such indicators as life expectancy, literacy and living standards, grew in Kazakhstan from 0.69 to 0.78 since the nation gained its independence; in Kyrgyzstan, the HDI rose from 0.61 to 0.66; in Uzbekistan from 0.59 to 0.67; in Tajikistan from 0.61 to 0.63; and in Turkmenistan from 0.66 to 0.68.

1.2. Foreign Investment

Maintenance of a favorable investment climate and further stimuli of the flow of foreign direct investment (FDI) has been a priority task for the national economies of the countries of Central Asia.

The business climate and attractiveness of Central Asia, according to the *Doing Business* reports of the World Bank, have been improving. For example, Kazakhstan is ranked 35th in the latest report (in 2006 it was at the 119th place); Kyrgyzstan climbed to the 75th place having started from the 149th; Uzbekistan is the 87th while it was only the 151st; and Tajikistan is at the 128th place compared to the 130th place the country previously occupied (see Figure 1).

¹⁵ See the official data for Kazakhstan and Kyrgyzstan and *tradingeconomics.com* for Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan.

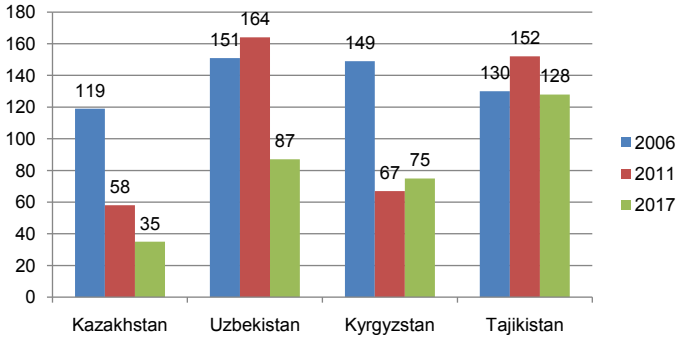

Figure 1. “Doing Business” ranking of Central Asian states

Source: the World Bank

The direct foreign investments in individual countries of the region vary significantly. In absolute terms, Kazakhstan is the largest recipient of the FDI in Central Asia. Tajikistan receives the least amount of the FDI (see Figure 2 and Table 1).

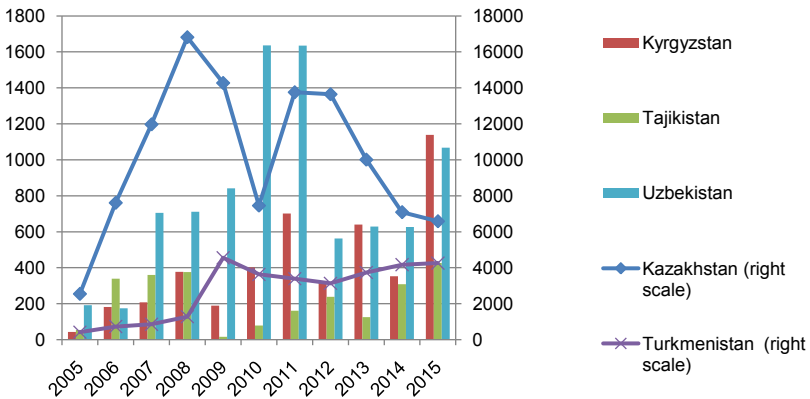

Figure 2. FDI net inflow to Central Asia (million US dollars)

Source: World Development Indicators

Table 1. FDI Net Inflow to Central Asia (million US dollars, % GDP)

Country	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Min. US dollars, current prices											
Kazakhstan	2546	7611	11973	16819	14276	7456	13760	13648	10011	7091	6585
Kyrgyzstan	43	182	208	377	189	402	701	324	640	353	1139
Tajikistan	54	339	360	376	16	79	161	239	125	309	426
Turkmenistan	418	731	856	1277	4553	3632	3391	3130	3732	4170	4259
Uzbekistan	192	174	705	711	842	1636	1635	563	629	626	1068
% GDP											
Kazakhstan	4,5	9,4	11,4	12,6	12,4	5,0	7,1	6,6	4,2	3,2	3,6
Kyrgyzstan	1,7	6,4	5,5	7,3	4,0	8,4	11,3	4,9	8,7	4,7	17,3
Tajikistan	2,4	12,0	9,7	7,3	0,3	1,4	2,5	3,1	1,5	3,3	5,4
Turkmenistan	5,2	7,1	6,8	6,6	22,5	16,1	11,6	8,9	9,5	9,6	11,9
Uzbekistan	1,3	1,0	3,2	2,4	2,5	4,2	3,6	1,1	1,1	1,0	1,6

Source: World Development Indicators

In relation to GDP, Turkmenistan became the largest recipient of the FDI in recent decade from 2005 to 2015. The average annual net inflow of foreign direct investment in this country was about 10% of GDP. However, since 2015, the largest share of the FDI in GDP, i.e. 17.3%, has been achieved in Kyrgyzstan.

There was considerable fluctuation in the FDI over the period from 2005 to 2012; in Turkmenistan, the FDI fluctuated between 5.2% to 22.5% of GDP; in Tajikistan - between 0.3% and 12%; in Kazakhstan - between 3.2% and 12.6%; in Kyrgyzstan - between 1.7% and 17.3%; and in Uzbekistan - between 1% and 4.2%. The trend is mainly resulted from a series of major projects in the energy and mining sectors implemented in these countries.

During the period, the FDI inflow to Kazakhstan exceeded 7% of GDP per year (see Figure 3). The largest the FDI of \$82.1 billion was in R&D (16.9%), \$58.8 billion (12.1%) into mining, and \$26.2 billion (5.4%) in manufacturing. Smaller the FDI was in such sectors as agriculture, transport and warehousing, information and communication. The largest foreign investors into Kazakhstan are the Netherlands (\$64.0 billion) following by the United States, Switzerland, China, France, Russia, and the United Kingdom.

In Kyrgyzstan, the largest share of the FDI is in manufacturing (35.9%) as well as in finance and insurance (26.2%). The largest investors are China, Russia, and Canada.

The FDI in Tajikistan is mainly into energy, communications, transport, construction, and financial services. According to the official statistical data, in the period from 2007 until 2015, the most significant foreign investment came from China (\$1.5 billion), Russia, the UK, as well as from Kazakhstan, the United States, Iran, and Azerbaijan. In Tajikistan, the FDI in relation to GDP remains insignificant ranging between 15-25%.

In Turkmenistan, the average annual net inflow of the FDI was about 10% of GDP (see Figure 3). Similarly to some other Central Asian states, China has become Turkmenistan’s main investor. Although natural gas is the key for Turkmenistan economy, the priority areas for foreign investors are construction, industry, services, as well as trade.

In the period from 2005 to 2015, the net inflow of the FDI in Uzbekistan was only 2.1% of GDP. It is the lowest in the region. Foreign investments attracted to Uzbekistan are in manufacturing, transport, communications, energy, and construction. Insignificant investments are in agriculture (4.3%) and construction (2.3%).

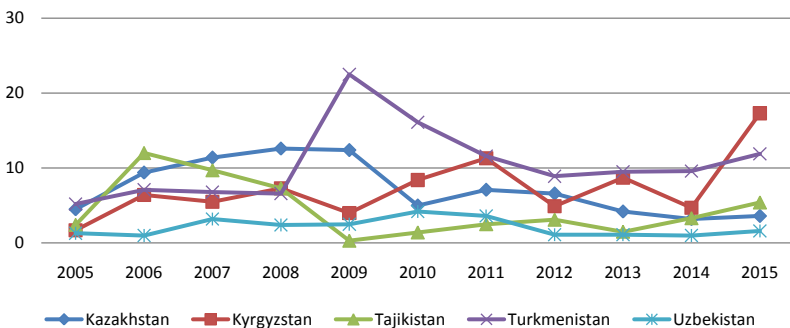

Figure 3. FDI net inflow in GDP (%)

Source: World Development Indicators

Thus, some countries of Central Asia, such as Kazakhstan and Turkmenistan, managed to attract significant amounts of foreign direct investment over the period of their independence. The FDI flows to Central Asia are fluctuating: their volumes depend mostly on the large investment projects that are being implemented. Bulk of the FDI in Central Asia are in mining, extraction, processing and transportation of hydrocarbons and metals being mostly prompted by the favorable world price conjecture.

Non-manufacturing sectors not related to the export such as R&D, finance and insurance, as well as transport and communications are growing recipients of the FDI. The manufacturing industry in the region has received much less foreign direct investment except for Kyrgyzstan. Extraction sector still occupies key position in the structure of the foreign investment while agriculture remains unattractive.

1.3. Small and Medium Business

During the period, the countries of Central Asia took a series of measures to boost their business policies aimed at improving of business climate, increasing efficiency and competitiveness. Thus, the *Global Competitiveness Index* ranks Kazakhstan as the 53rd, Tajikistan as the 77th, and Kyrgyzstan as the 111th.

Over the past decade, in Kazakhstan, the small and medium-sized businesses share increased 8.1 times amounting \$58.1 billion in 2015. This rapid growth may be because it is currently employs more people than any other sector, namely over 3 million; the number has increased by 168% over the last decade. In addition, over the same period, there has been the 206% increase in the number of small and medium-sized businesses. Moreover, productivity of small and medium-sized businesses grew by 614%, the current number of active SMEs is 1.2 million units.

Government policy in Kazakhstan stipulates for financial and non-financial support:

- subsidizing the interest rate through the *2020 Roadmap for Business*;

- legal and administrative basis facilitating SME, access to the infrastructure. Thus, Kazakhstan's place in the *Doing Business* ranking rose from the 63rd in 2010 to 35th in 2016 and the share of SMEs in GDP increased from 9.8% in 2006 to 25.6% by the end of 2015.

In Kyrgyzstan, between 2012 and 2015, the number of small and medium-sized enterprises increased by 18% and amounted to 14 027 units. At the same time, there is a gradual increase in the share of the gross added value in GDP that reached 40.5% in 2015. Rapidly developing farming and individual private entrepreneurship showed the 83- and 43- fold growth respectively. The number of operating small enterprises has increased by 5.2 times.

The SMEs in Kyrgyzstan have undergone three stages: after having risen rapidly throughout 1990-1993, the number of SMEs remained the same between 1993 and 1999 before slightly decreasing in 2000. Since 2001, there has been consistent growth in the SMEs numbers.

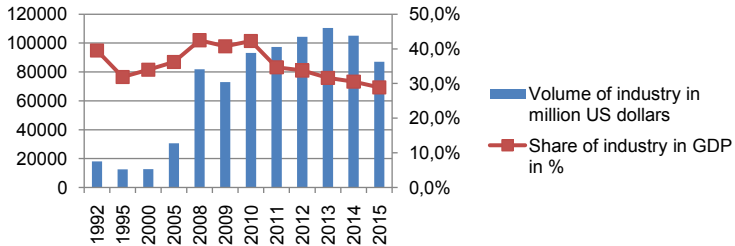
Since gaining its independence, Uzbekistan has been gradually expanding the scope of privatization; about 86,700 units were privatized and owned by 6.5 million people. During the 2010-2015 period, the share of small business and private entrepreneurship in GDP increased from 31% to 56% and from 12.9% to 31% in industrial production. To date, this sector of the economy provides employment for 76.5% of the total employed population. At the same time, entrepreneurial activity brings more than 47% in the total revenue.

In Tajikistan, small and medium-sized business has been a priority alongside with the service industries and manufacturing. Over the 2010-2014 period, the number of SMEs increased from 2.500 to 4.100 while the investment of commercial banks in this sector rose 10.2 times.

Over the past eight years, 14.5 thousand SMEs invested \$ 2.2 billion in the economy of Turkmenistan and provided employment for 150 000 people. Over the past few years, the legislative framework stipulating for the state support for small and medium-sized business has been built including various tax and credit incentives and organizational and technical assistance.

1.4. Industry

Over the 25 years, since their independence, industrial output in the Central Asian countries increased 4.8 times from \$17.9 billion in 1992 to \$87 billion in 2015 with an average annual growth of 6.7%. At the same time, the share of manufacturing industry in GDP decreased from 39.5% to 28.9% (see Figure 4).

* no Data on Turkmenistan since 2011.

Figure 4. Industry in Central Asian States in 1992–2015

Source: the World Bank

The bulk of the region's industrial output is in Kazakhstan (68.2%), followed by Turkmenistan (14.5%), Uzbekistan (14.1%), Tajikistan (1.7%), and Kyrgyzstan (1.5%).

Although production grew in Kazakhstan, there had been some structural misbalance in the industry until 2011. Implementation of the *2010-2014 Rapid Industrial and Innovative Development* and the *2015-2019 Industrial and Innovative Development of Kazakhstan* programs reduced the share of mining from 63.3% in 2011 to 50.4% in 2015, while the share of manufacturing increased by 10% reaching 40% at the end of 2015 (see Figure 5).

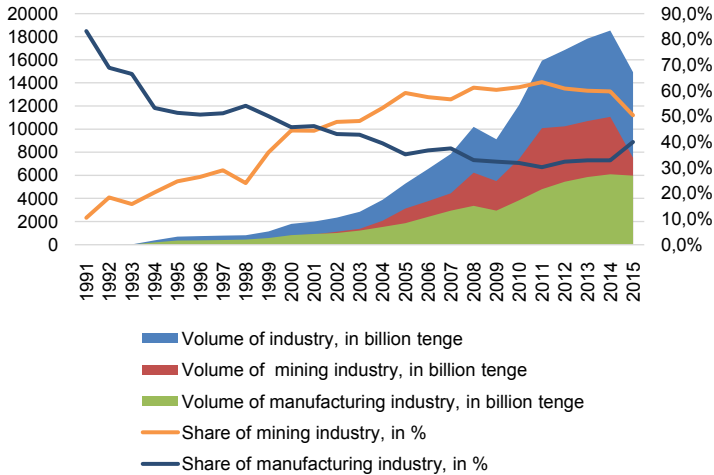

Figure 5. Industrial production in Kazakhstan in 1991-2015

Source: Committee on Statistics, Ministry of National Economy of Kazakhstan

During the period, the number of enterprises gradually reduced by 41% against overall growth of the industrial sector due to consolidation of the domestic market and intense competition. All these resulted in more financially stable enterprises and provided more room to increase production through innovation. Industries invest in innovations 9 times more than ten years ago, namely \$503.4 billion in 2015. The volume of manufactured innovative production increased more than 3 times (KZT 377.2 billion in 2015). On average, the level of business activity in Kazakhstan rose from 3.4% in 2005 to 8.1% in 2015.

Given that the energy complex is the main industry in Turkmenistan, amounting to 80% of all industrial production, the growth largely depended on the prices of fuel on the world market. Since its independence until 2000, when the prices started to rise, the industrial sector grew by 31%, while from 2000 until 2010 there was 10.5-fold increase. Alongside with the energy complex, the chemical industry

and production of construction materials have been successfully developing: cement production increased by 3.8 times between 2007 and 2015 and prefabricated reinforced concrete structures production grew by 2.5 times, while production of wall materials doubled and there was the 8-fold increase in production of non-metallic building materials. Moreover, the textile industry has been developing in the result of a number of comprehensive development programs. The largest enterprises in Central Asia, namely in Abadan, Ashgabat and Ruhabat, were built. To sum up, the share of industry was more than 60% of GDP at the end of 2010 against 31% in 1991.

The volume of manufacturing industry in Uzbekistan increased 4 times since independence and amounted to more than \$23 billion by the end of 2015, with an average annual growth rate of more than 7%. The share of industry in GDP in 2015 reached the level of 1991, namely 34.6%. Uzbekistan produces 80% of mineral fertilizers, 94% of chemical fibers, 54% of natural gas, 59% of cement, and 65% of raw cotton compared with the other Central Asian countries. Textile is the main industry of Uzbekistan alongside with the energy complex exporting to more than 50 countries and increasing from \$8 million in 1994 to \$1 billion in 2015. The automobile, building materials and chemical are relatively new and successful industries in Uzbekistan. The growth rate of Uzbekistan remains the highest in Central Asia.

The volume of industrial production of Kyrgyzstan is 1.5%, in absolute terms it amounts to \$1.7 billion being the smallest in Central Asia. For 25 years, industrial production has almost doubled with the bulk contribution of the four industries: metallurgy and finished metal products (56.8%) food products including beverages and tobacco (10.5%), textile and garment manufacturing (4.5%), as well as mineral products and building materials (4.9). Kyrgyzstan differs from the other countries of Central Asia as its manufacturing industry is the largest within the GDP structure: it amounted to 82% in 2015 while the share of the extraction industry was only 3%.

For the last 25, Tajikistan has achieved almost in 4.4-fold industrial growth amounting to over \$2 billion. Despite the overall growth,

the share of industry in GDP declined from 36.9% in 1991 to 28% in 2015. The main industries are mining, chemical, cotton, metallurgy, and machine building. At present, the priority area is the energy complex, hydropower in particular. As Tajikistan has the largest hydropower potential, interest and investments in this sector have been growing significantly.

1.5. Agriculture

Agriculture is the basis of food security and accelerated growth of agricultural production is one of the most important strategic tasks of the countries of Central Asia. Providing their population with food does not only prerequisite a developing food market, it is also a decisive factor in social stability that predetermines social and demographic development.

The share of agriculture to the GDP of the countries of Central Asia varies considerably. Tajikistan retains the largest share of agriculture, namely 24.9%. The relation of GVA in agriculture to GDP declined in some countries during the years of independence, which may be explained by the changes in the structure of their national economies when oil and gas, mining and metallurgy grow faster. In Kazakhstan, the added value of the agricultural complex decreased from 26.7% in 1992 to 4.9% in 2015, in Kyrgyzstan, it dropped from 39.1 to 15.9%, in Uzbekistan the figures were 34.8% and 18.2% respectively.

In addition, the number of people employed in agriculture in Kazakhstan decreased from 31.3% in 2000 to 18% in 2015, in Kyrgyzstan these were 53.1% and 29.3% respectively, while 65% of the population of Tajikistan have been employed in agriculture throughout the whole period and in Uzbekistan the number varied between 30-35%.

Agriculture in Kazakhstan plays an important role in social and economic terms since about 45% of its population lives in the rural areas and about 20-25% of the economically active population is employed in agriculture. In the period from 1991 to 2015, potato yield grew by 64.2%, there have been almost 10-fold increase of oilseeds yield, and

3-fold increase in vegetables while yield of melons rose 7 times. Additionally, dairy and meat production is developing steadily.

The main export markets for Kazakhstan are Azerbaijan, Iran, Kyrgyzstan, and Russia with wheat and wheat flour having the largest share in the exports structure (up to 70%) making Kazakhstan one of the world's largest exporters. About 50% of import are dairy products, sugar and confectionery as well as alcoholic and non-alcoholic beverages mainly from China, Russia, Belarus, the USA, and the EU.

In the structure of agriculture in Kyrgyzstan, crop production and livestock are predominant with 50.3% and 47.5% in 2015 respectively. The share of other industries, such as services, forestry and fishing remains insignificant. The about 49% of agricultural land is seeded with grain, 28% with fodder crops, and 11% with potato and vegetables. The bulk of livestock are sheep and goats, horses and poultry (approximately 60%). The main export markets are Kazakhstan, Russia, and Turkey. Kyrgyzstan imports agricultural products mainly from Russia (vegetable oil, chocolate, confectionery, cigarettes, and fertilizers), Kazakhstan (wheat and wheat flour, vegetable oil, soft drinks, cigarettes), China (meat and fruits), the European Union (sugar, processed food products) and Ukraine (poultry, chocolate, and confectionery).

In Tajikistan's agriculture, a significant share is crop farming. Raw cotton in 2015 amounted to 1.7 tons per 1 hectare, while in 1991 this figure was 2.8 tons per 1 hectare, which is largely due to a significant reduction in the land used for this culture. During the period, grain, sweet and fodder corn, and rice yield almost tripled and potatoes, vegetables and grapes yield doubled. As for the livestock, there have not been any significant changes, the largest share is sheep and goats (about 60%) and black cattle (30%).

Importantly, Tajikistan imports 4 times more agro products than it exports. The main imported goods are wheat and flour, sugar, vegetable oil, vegetables and fruits. Tajikistan export its oilseeds and vegetables mainly to Afghanistan, Russia, and Kazakhstan and its fruits and nuts to Kazakhstan, Pakistan, Russia, and Ukraine.

In Turkmenistan, almost 58% of agricultural production is the live-

stock, namely sheep and black cattle. Cotton and grain are the main branches of crop farming and source of export revenue. Turkmenistan imports some agricultural goods, namely processed products, from Russia, Iran, and Turkey.

The main agricultural branches in Uzbekistan are cotton, grain including wheat, fruit and vegetables, melons and gourds, tobacco and sheep. Crop farming is about 60% of all agriculture. The agricultural production in Uzbekistan has been growing 5-6% per year since 1995. The export of cotton fiber, which has been the main export of Uzbekistan, decreased by 33.4% for the 2010-2014 period while domestic processing rose. Uzbekistan imports sugar, flour, cereals, batter and oils mainly from Kazakhstan and Russia.

Thus, agriculture has always been one of the key industries in Central Asia. The analysis of the structure of agricultural production shows that in most countries the largest share is crop farming. Only in Tajikistan and Kyrgyzstan livestock sector has been developing faster. Moreover, agricultural production and food industry are the major source of export revenue for the countries of Central Asia especially wheat and raw cotton.

Yet, the Central Asian countries depend on food imports because of the small share of deep processed products in the structure of their import, hence any changes in the relations between domestic production, exports and imports in these countries are of great importance.

1.6. Services

Over the years of their independent development, the service sector in the GDP structure of the Central Asian countries grew from 30% in 1991 to 50.8% in 2015. Overall, the total volume of services has increased from \$11 billion to \$153 billion (see Figure 6). The bulk of services rendered were in Kazakhstan (72%), followed by Uzbekistan (17.12%), Turkmenistan (5.99%), Kyrgyzstan (2.28%), and Tajikistan (2.61%).

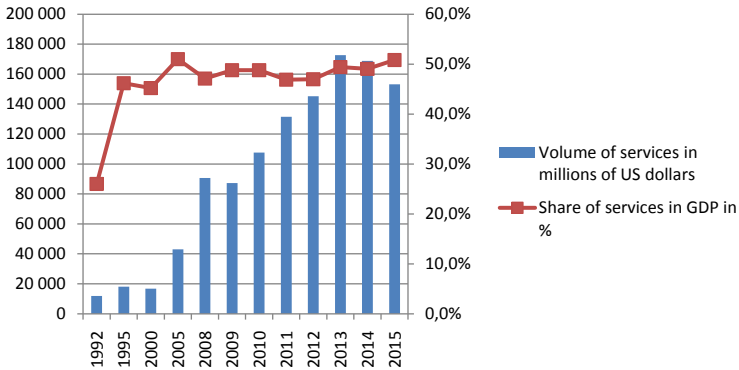

Figure 6. Service Industry in Central Asia in 1992–2015

The services sector in the region was mainly characterized by the development of the trade and construction sector, as well as the expansion of financing for the socially important industries such as education, health, culture and sports, etc.

Under the *Kazakhstan-2050 Strategy*, its service sector should amount to about 70% of GDP. Since independence, the share of the service sector in the GDP structure has increased from 44.1% in 1991 to 59.4% in 2015. The growth resulted from the increasing number of enterprises and individual entrepreneurs in this particular sector. For the last five years, this number grew by 54% and amounted to more than 72 000 at the beginning of 2016, 48% of which were individual entrepreneurs. In order to boost competitiveness, quality, accessibility, productivity and export of the service industry, the *Program for Service Sector Development until 2020* was adopted in Kazakhstan.

The service sector in Uzbekistan grew by 8.5 times amounting to \$31 billion in 2015 currently providing almost half of the GDP growth: 47% in 2015 versus 26% in 1991. This is the industry with the biggest SME share (more than 80%). Due to the implementation of the *Program on Accelerated Service Sector Development in Rural Uzbekistan*, over the past three years, more than 22,800 projects

have been implemented and the volume of services rendered almost doubled. Gradually, the structure of the service industries has been changing: insurance, banking, leasing and other types of services develop faster than the others.

In Tajikistan, Turkmenistan, and Kyrgyzstan, the service sector is rapidly developing. Thus, in Kyrgyzstan, it amounted to 57% of GDP or \$3.7 billion at the end of 2015 showing more than 7-fold growth; in Tajikistan the figure was 47% or \$3, 6 billion meaning that it grew by 6.5 times, in Turkmenistan achieved 12-fold growth (\$6.4 billion) and its service sector was 28% of GDP. The main branches are communication and information as well as financial services.

1.7. Import and Export

Foreign trade is one of the most important factors of economic development. Since their independence, foreign trade of the all Central Asian countries has been expanding. Some countries have achieved a positive trade balance. Overall, economic growth and investments in the oil and gas industries have helped to expand their foreign trade.

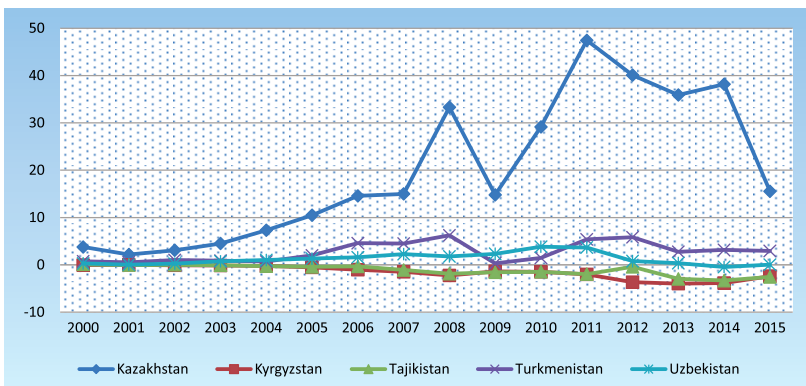

Figure 7. Trade Balance of Central Asian Countries (\$ Billions)

Source: the Asian Development Bank

The foreign trade in Kazakhstan grew very rapidly between 1996 and 2015, export and import increased by about 7.5 times from \$10.2 billion to \$76.5 billion. There was a positive balance of trade, for example it was 20% of GDP in 2008 and 19% in 2011 mainly because of increase in export of mineral resources (see Figure 7). The main importers are the EU and China, whose shares increased from 22.7% in 2000 to 53.2% in 2015 and from 7.3% to 11.9% respectively. In the commodity structure, there have been no significant changes. Kazakhstan imports mainly machinery, equipment, and vehicles (40.4% in 2015). Other important imports are metallurgical and chemical products, fuel, energy, and food. Russia remain the largest partner. China is the third largest importer after Russia and the EU (3% in 2000 and 25.9% in 2015).

In 2000-2015, Kyrgyzstan's export increased 3.3 times from \$0.5 billion to \$1.7 billion. There was permanent trade deficit for the entire period amounting to \$50 million in 2000 and \$2,393 million in 2015 (see Figure 7). Gold, as the main export of Kyrgyzstan, is about 40%. The main partners are Switzerland, Russia, China, and the United Arab Emirates. Fuel and energy resources are the bulk in the structure of Kyrgyzstan's import alongside with machinery and equipment. China and Russia have expanded their presence in the market of Kyrgyzstan.

Similarly to Kyrgyzstan, Tajikistan's import grew faster than export. The main exports of Tajikistan are raw aluminum and cotton fiber. The destination of export changed; if in 2000, the EU countries and Russia were the major recipients of Tajik export; in 2015, these were Asian countries such as Turkey and China. Unlike the rest of the Central Asian countries, there have been some changes in Tajikistan's import structure. Firstly, imports of electricity, mainly from Uzbekistan, fell sharply from \$119 million to \$0.1 million. Secondly, the import of cereals has increased almost 6-fold mainly from Russia, China, Kazakhstan, and Iran.

Similarly to Kazakhstan, Turkmenistan has demonstrated stable foreign trade surplus (see Figure 7). From 2000 until 2015, foreign

trade turnover increased 9-fold. The bulk of the country's exports is natural gas, oil and oil products, as well as cotton fiber. In geographical terms, the export has changed. As in many other countries of Central Asia, China's share grew considerably from 0.3% in 2000 to 68.6% in 2015. The structure of import remained with machinery and equipment being the major nomenclature imported mainly from Turkey, Russia, China, and the UAE.

There has been a positive dynamics in terms of export and import in Uzbekistan, the trade balance remains positive (see Figure 7). The structure of export has undergone significant changes. The share of energy resources, mainly natural gas, - has sharply increased, while the share of cotton fiber has decreased. The share of food products, namely grapes, fruits and vegetables, has been consistently growing although, being dependent significantly on the yield of a particular season, its volume fluctuates considerably. In the 2000-2015 period, China as well as Kazakhstan and Switzerland increased their import from Uzbekistan while Russia's share decreased. Fuel and food products are significant in the structure of import where Russia and the EU retain their share, while the Republic of Korea, China, and Kazakhstan significantly increased their import from Uzbekistan.

To sum up, commodities, namely hydrocarbons, metals, cotton and other agricultural products prevail in the export scriptures of all Central Asian countries. The share of processing industry products in total export is low.

Moreover, trade structure in the region is not balanced. Countries that have a positive balance such as Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan accumulate their export revenue in the sovereign wealth funds, while Tajikistan and Kyrgyzstan have to fill in their trade deficits via the remittances from their labor migrants, foreign aid and other sources.

The EU and Russia have been and remain the main foreign trade partners for the countries of Central Asia. China has rapidly increased its presence in the regional markets and has become one of the most important partners for all these countries.

CHAPTER 2. SOCIAL DEVELOPMENT AND DEMOGRAPHY

2.1. Demography and Urbanization

For 25 years since their independence, there has been a significant growth of the population in the countries of Central Asia. If in 1991, the population of the Central Asian states was more than 51 million people, at the beginning of 2016, there were about 69 million people in the region. Such a large increase was mainly due to the demographic situation in Uzbekistan (see Figure 8).

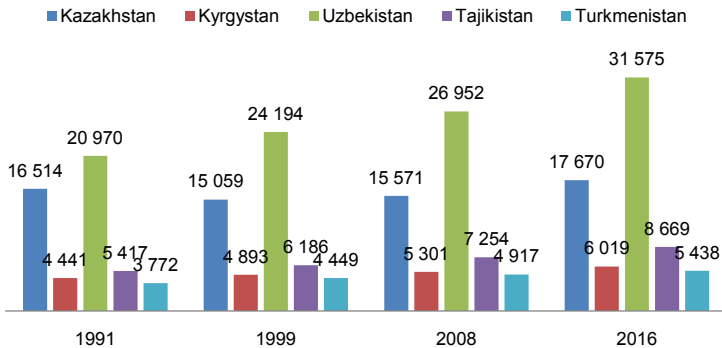

Figure 8. Population growth in Central Asia, 1991-2016

Over the past 25 years, the general demographic trend in the region have been positive, the birth rate have been rising while mortality rate has been reducing (see Figure 9).

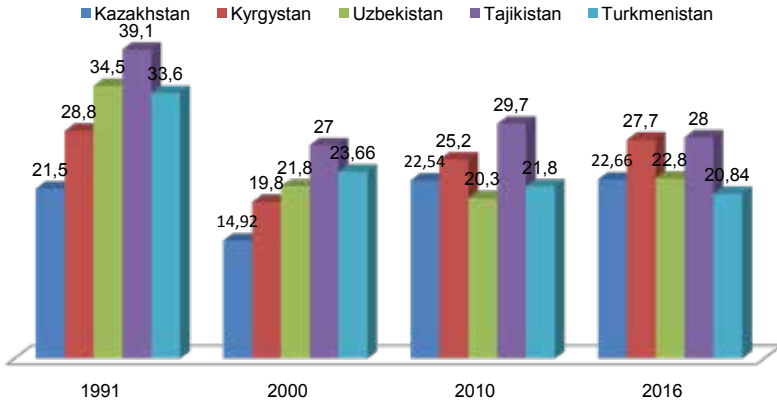

Figure 9. Birth rate in Central Asia in 1991-2016

The life expectancy has been also increasing; according to the data provided by the UN in 2014, the average life expectancy in Central Asia was about 69 years in comparison with 65.7 years in 1991. As for sex-age ratio, at the end of 2016, the number of men and women was almost the same: 49.1% and 50.9% respectively. All this contributed into the rise of the number of marriages and children.

At the same time, negative balance of migration has been characteristic for all countries of the region; more people leave than those who come. This trend can be traced throughout all 25 years since independence in all countries, except Kazakhstan. Importantly, the intensity of inward and outward migration has been decreasing in Uzbekistan, while in Tajikistan it has been increasing. Kazakhstan, by the mid-2000s, had had a positive balance of migration mainly due to the economic growth and repatriation policies addressed to the Kazakh diaspora abroad (Oralmans) (see Figure 10).

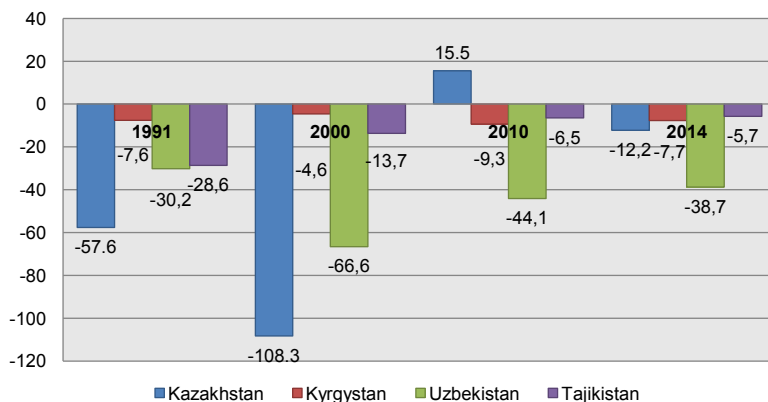

Figure 10. Migration in Central Asia in 1991-2014 (thousand people)

In all countries of Central Asia, the share of the people belonging to the titular ethnicity has been increasing (see Figure 11).

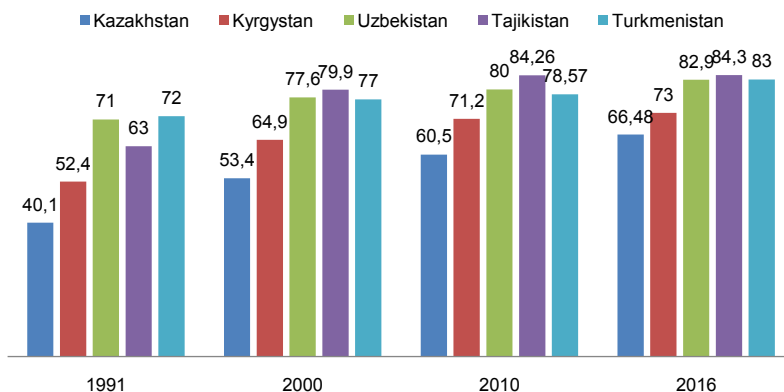

Figure 11. Titular ethnos share in Central Asia 1991-2016, in %

As for the level of urbanization, the region is not homogeneous: Kazakhstan is the most urbanized with 57% of urban population according to the 2016 data (see Figure 12).

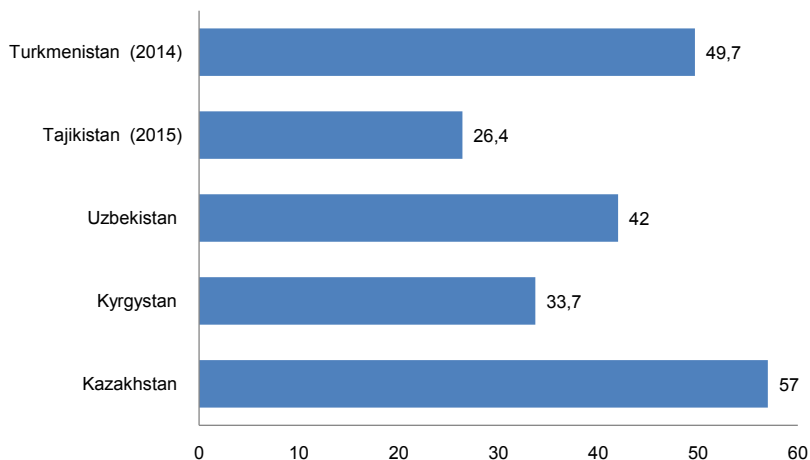

Figure 12. Urbanization in Central Asia, in %

The average urbanization rate in the region, according to the 2014 UN data was 40.32%. It should be noted that increasing urbanization in the Central Asian countries is the general trend throughout the region except Tajikistan where the level of urbanization has not changed. The cities with million residents or more are Almaty, Astana, Tashkent, Ashgabat, Karaganda and Shymkent.

Thus, during the years of independence, despite considerable and ever-increasing external migration, the population of Central Asia has significantly grown. The other general trend is gradual urbanization of the countries of the region.

2.2. Education

Modernization of educational system in the countries of Central Asia resulted in some improvement. According to the national statistics, the literacy of the adult population in the whole region in 2016 averaged 99.59%. The lowest literacy rate was in Kyrgyzstan; however, for the 1991-2009 period it increased from 96.9% to 99.2%. The literacy rate in the other countries is approximately the same.

The national governments have been paying particular attention to the development and improvement of the quality of general education. According to the national statistics, for the 2015-2016 academic years, in Central Asia¹⁶, the number of people in general education institutions was about 9,855.1 thousand. This is almost as many as in 1991 when the number was about 10 512, 3 thousand (see Table 2).

Table 2. Attendance of General Education Institutions in Central Asia

Countries	Number of attendants of general education institutions	
	1991	2015
Kazakhstan	3147,4	2799,6
Kyrgyzstan	949,4	1091,3
Tajikistan	1325,4	1310,2
Turkmenistan
Uzbekistan	5090,1 (1995 г.)	4654,0
Total	10 512,35	9855,1

Source: Official Statistics of Central Asian States

One of the tasks during the modernization was to design and introduce the national curricula and ensure that national schools of pedagogy would facilitate application of new teaching methods at all levels of education. The Government of Kazakhstan gradually reformed the curriculum to promote child-centered holistic approach that would include both emotional and cognitive aspects. Tajikistan, with the support of the UNICEF and the Aga Khan Foundation, introduced the new curriculum in June 2013 with community-based alternative services through a child-centered approach. Modernization of the education in Kyrgyzstan and Uzbekistan aimed at educational systems that would serve as the basis for the physical, intellectual and moral development of the younger generations.

In all countries of Central Asia (with the exception of Turkmenistan), the number of higher education institutions have been rising

¹⁶ The data on Turkmenistan is not available.

over the period. The total number of universities in 1991 was 167, in 2015 they amounted to 262 (see Figure 13).

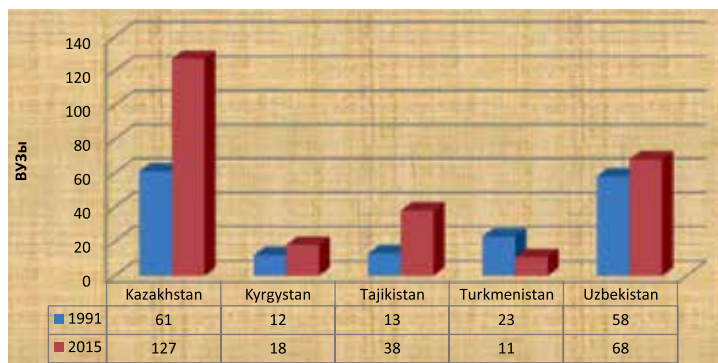

Figure 13. Number of universities in Central Asia in 1991-2015
Source: Official Statistics of Central Asian states

According to the data provided by the national statistics agencies of the Central Asian states, the share of education in GDP is not big. Funding of education in the total government spending remains below average (see Figure 14).

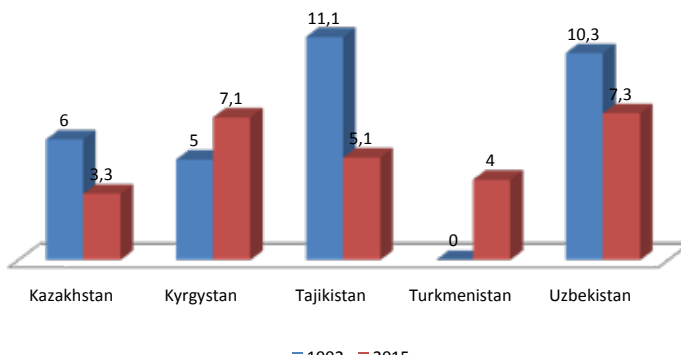

Figure 14. Education funding in Central Asia in 1992-2015

Source: N. Barnett, R. Knoblach, Public spending on education in seven CIS countries // World Bank 2003

In 2015, the average expenditures from the state budgets of the Central Asian countries on education was 5.36%, while in 1991-1992, the figure was 8.1% (with the exception of Turkmenistan); in absolute terms, the expenditures on education have considerably been rising throughout the period. The total amount of international assistance for the 2002-2012 period increased from \$94 million to \$348 million.

Thus, Central Asian states make considerable efforts to expand the access to the quality education. However, there is still a room for further improvement in the educational sphere and enhancement of their human capital in general¹⁷.

2.3. Healthcare

Deterioration of health was characteristic for the Central Asian countries during the first decade after independence in 1990-2000. Since 2000, health of the population of the Central Asian region have been generally improving¹⁸.

Since 1990, in Central Asian countries, life expectancy grew slightly slower than in the middle- and high-income countries due to the socio-economic situation that affected negatively the living standards there. However, mortality rate has been decreasing (see Figure 15).

¹⁷ Regional Overview: Central and Eastern Europe and Central Asia // Education for All 2000-2015: achievements and challenges, EFA global monitoring report, 2015.

¹⁸ The Challenges of Social Development in Central Asia in the "Human Development Report in Central Asia", UNDP, 2005, pp. 159-188.: http://europeandcis.undp.Org/index.cfm?Wspc=CAHDR2005_en.

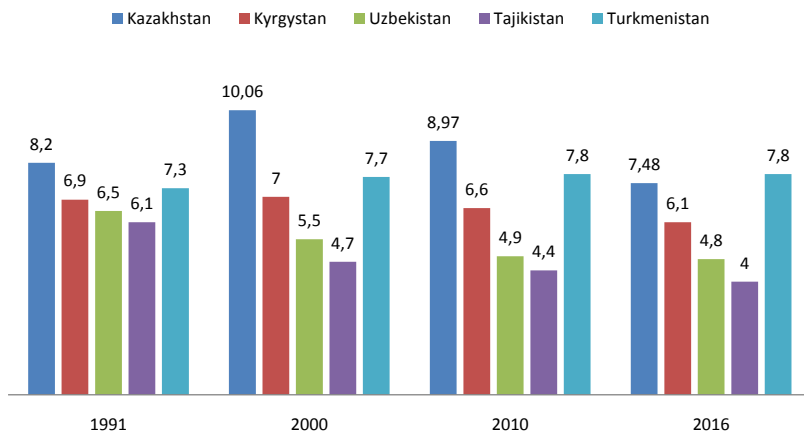

Figure 15. Mortality rate in Central Asia in 1991-2016

The results in terms of child mortality are more modest, but overall dynamics has been positive. Taking into account possible inaccuracy of the data provided by the national statistical agencies, i.e. incomplete registration of births and deaths, the average infant mortality rate decreased from 52.4 per 1000 births in 2000 to 49.4 in 2015 (see Table 3).

Table 3. Maternal and Child Mortality in Central Asia in 1990-2015

Countries	Average annual decline in the maternal mortality (%)	Child mortality (%)	
	1990–2010	2000	2015
Kazakhstan	51	46	29
Kyrgyzstan	71	53	40
Tajikistan	65	93	70
Turkmenistan	67	71	57
Uzbekistan	28	63	51

Source: the World Health Organisation.

The healthcare systems in the Central Asian states have been

steadily improving in terms of the infrastructure and the specialists working there.

In the period from 1993 to 1995, significant numbers of hospitals closed down; later, however, due to the modernization and development of healthcare systems, the quantitative indicators had considerably increased by 2015 in the all Central Asian countries except for Turkmenistan (see Figure 16).

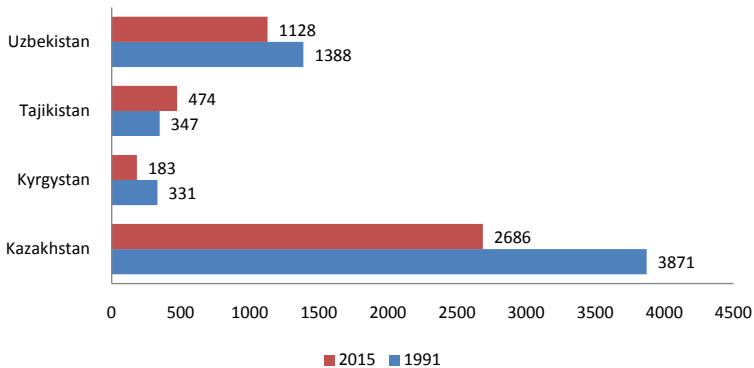

Figure 16. Number of hospitals in Central Asia in 1991-2015

Source: Dynamics of Healthcare 1991-2015 // Committee of Statistics of Central Asian Countries

After a period of deterioration of the quality of medical staff during the 1992–1993 period, both the number and qualification of the medical and other allied professionals have steadily been improving until 2015 (see Figure 17).

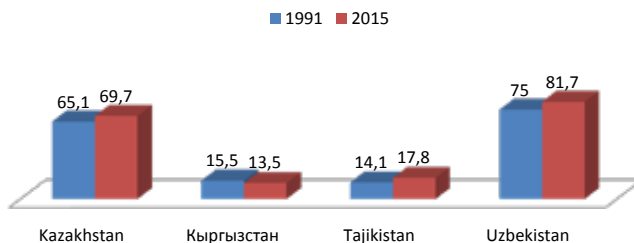

Figure 17. Number of medical practitioners in Central Asian countries (except Turkmenistan) in 1991-2015

Source: Almanac of Uzbekistan // Center for Economic Research, 2013

The analysis of the expenditure on healthcare during the period showed the positive dynamics in Kazakhstan and Kyrgyzstan. In Kazakhstan, about \$2.6 billion was spent on healthcare in 2016; Kyrgyzstan spent about \$205 million; while for Turkmenistan this figure in 1991 was 3.9% of GDP and in 2015 it was only 2.5%; the share of healthcare expenditure in Uzbekistan was 5.8% of GDP in 1991 and 5.7% in 2015 respectively. Therefore, there has been slight decrease in these two countries.

Thus, the healthcare systems of the Central Asian countries have demonstrated some positive trends. The national healthcare systems were established and have been steadily developing for the entire period. The funding increased in majority of cases. All these resulted in growing life expectancy and reducing morbidity and mortality over the last few years.

2.4. Culture and Sport

Since gaining their independence, the countries of Central Asia have paid great attention to culture and sports.

The number of the institutions of culture such as theaters and museums have risen throughout the region. For example, during the

first years after independence, there were no functioning theaters in Tajikistan; however, by 2014 there had been already 18 theaters. In Kazakhstan, by 2015, the total number of theaters had increased insignificantly unlike the number of museums. There is no information on Turkmenistan (see Table 4).

Table 4. Number of Museums and Theaters in Central Asia

Number of theaters	Country	Number of museums
1995. – 45 2015 – 64	Kazakhstan	87 – 1995 234 – 2015
1991. – 9 2015 – 20	Kyrgystan	34 – 1991 63 – 2015
2014 – 18	Tajikistan	27 – 1991 52 – 2014
2015 – 39	Uzbekistan	70 – 1991 110 – 2015

Since independence, the number of public libraries in the Central Asian countries has decreased as they received considerably less funding especially during the first years of independence. Better access to information due to the development of information technology also contributed to the process. In Kazakhstan, for example, by 1999, the number of libraries had declined rapidly, but it has been rising since 2000. The data for Uzbekistan and Turkmenistan are not available (see Table 5).

Table 5. Number of Public Libraries in Central Asia

Number of public libraries after independence	Country	Current number of public libraries (latest data)
1995 – 7352 1999 – 2533	Kazakhstan	4168 – 2015
1991 – 1618	Kyrgystan	1059 – 2015
1991 – 1747	Tajikistan	1374 – 2014

Participation and achievements in the Olympic Games may be considered as an indicator of the overall performance of a Central Asian country in terms of its policies aimed at development and improvement of sports and physical culture. To date, Kazakhstan and Uzbekistan have the largest number of medals, 76 and 34 respectively (see Table 6).

Table 6. Number of Olympic Medals

Contry	Gold medals	Silver medals	Bronze medals	Total
Kazakhstan	20	25	31	76
Uzbekistan	10	7	17	34
Tajikistan	1	1	2	4
Kyrgyzstan	–	1	2	3
Turkmenistan	–	–	–	–

Central Asian countries host various sports competitions themselves. Kazakhstan held the VII Winter Asian Games in 2011. In 2017, Turkmenistan is to host the V Asian Indoors and Martial Arts Games. Kyrgyzstan initiated and hosted the first World Nomadic Games.

To sum up, the countries of Central Asia demonstrated positive trends in terms of development of culture and sport, the state has been rendering its support in the all countries.

2.5. Digitalization

At the end of the 20th century, due to the development of information technology, the Internet was widely accessed by people all over the world. In the countries of Central Asia, the Internet era started when they registered their top-level domains, which was the logical continuation of the measures aimed at expansion of data transmission services that initially had been rendered only via e-mail. In 1994, Kazakhstan became the first state in the region to register its own domain “kz”. Then, in 1995, Kyrgyzstan registered the “kg” domain and Uz-

bekistan registered the “uz” domain while Turkmenistan’s “tm” and Tajikistan’s “tj” domains were registered in May and December 1997 respectively.

According to the World Bank, since the Internet appeared in Kazakhstan, the number of its users has been intensively growing. According to the first data on the number of the Internet users in 1995, they amounted to 0.01% per 100 people. A significant increase started in 2005 and by 2015, their number had risen by 72.87%. The number of the Internet users in Kyrgyzstan has been growing since 1998, when the figure was only 0.07% per 100 people. Since 2000, the number has rapidly been increasing. As for Uzbekistan, in 1997, 0.01% of the population had access to the Internet and by 2015, the share of the internet users had reached 42.8% per 100. In 1999, the share of the internet users in Tajikistan was 0.03%; for the 2000-2015 period, it expanded from 0.05 to 18.98%. The lowest level of Internet usage is in Turkmenistan, where in 1999, the figure was 0.05% per 100 people; in 2015 the figure increased per 100 slightly amounting to some 15%. (Figure 18).

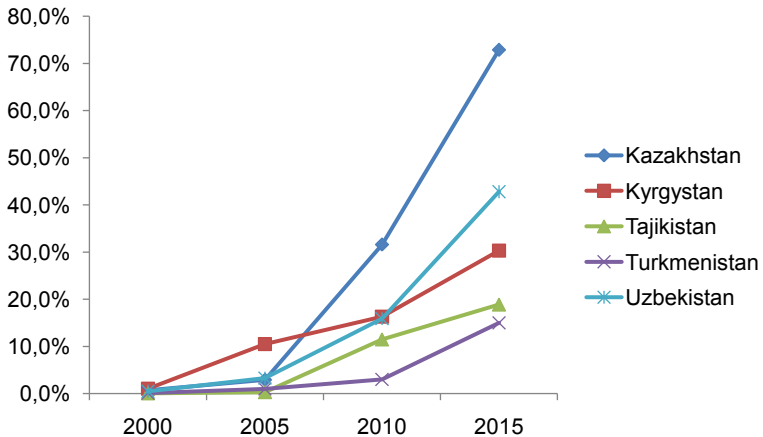

Figure 18. Internet Users in Central Asia per 100 people

Source: the World Bank

At the same time, according to the UNDP Broadband Commission's report the "*State of Broadband*" of 2016, broadband (high-speed) Internet was available to 13.05% of 100 residents of Kazakhstan, in Kyrgyzstan this share was 3.71%, Uzbekistan it was 3.57%, while the figures were 0.07% and 0.06% in Tajikistan and Turkmenistan respectively (see Table 7).

Table 7. State of Broadband in Central Asia

Position	Country
72	Kazakhstan
107	Kyrgyzstan
108	Uzbekistan
172	Tajikistan
177	Turkmenistan

The information on the number of Facebook users in the Central Asian countries may be of great interest since it is the largest social network in the world that is used mainly by the middle classes whose interests include socio-economic and political topics as well as those of international situation. According to the Internet World Stats, as of June 2016, the largest number of Facebook users in Central Asia lived in Kazakhstan (8.2%). Facebook usage rate in Kyrgyzstan and Uzbekistan was 6.3% and 1.8% respectively. In Tajikistan and Turkmenistan, the rate of Facebook use was low (see Figure 19).

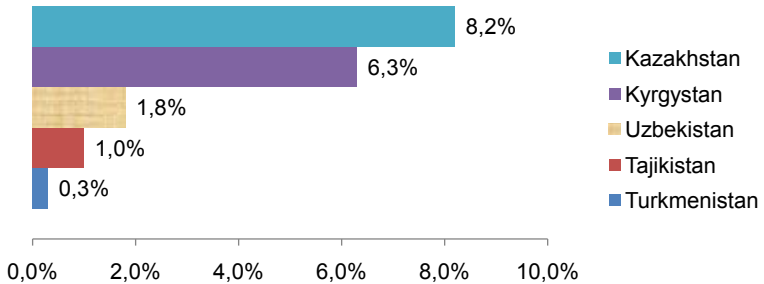

Figure19. Share of Facebook users in Central Asia.

Source: World Bank, 2016.

To sum up, while expanding all over the world, the Internet reached the Central Asian countries where the numbers of users have been gradually increasing. However, in comparison with the other countries of the world, the level of Internet accessibility is quite low for a number of technical, social, economic, and political reasons.

CONCLUSIONS

Central Asia is a vast region of the countries with similar socio-economic structures, climate, traditions, culture, and religion.

Although after gaining their independence, the economic relations between the former Soviet republics were interrupted and their transition to market economy was rather sharp, the economic situation in all the Central Asian states stabilized gradually. Moreover, they have been able to make significant progress. Yet, the region still faces challenges that prevent the Central Asian countries from fully realizing their economic potential.

Unfavorable economic conditions keep the trade in the region unbalanced. The mutual trade between the countries is still insignificant partly because of their similarity in the terms economic structure. The key trading partners and investors are the European Union, Russia, and China, whose increasing presence in the region is worth special mentioning.

During the period of their independent development, the countries of Central Asia have experienced population growth due to the rise of birth rate, reduction in mortality rate, and increasing life expectancy up to 69 on average. All this indicates significant progress in terms of the quality of life achieved through the improvement in such spheres as healthcare, education, and social security. However, Central Asia still faces severe migration problems, especially labor migration due to considerable income and labor force disparities throughout the region.

In our opinion, better regional integration may become a major factor to ease these problems. To that end, political conditions are necessary so that a regime of trust could be established. Provided that an effective interaction of the countries Central Asia is successfully achieved, the region shall become more resilient to the contemporary challenges and global economic risks.

Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты

Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты (ҚСЗИ) Қазақстан Республикасы Президентінің 1993 жылғы 16 маусымдағы Жарлығымен құрылған. 2014 жылдың сәуір айынан ҚР Президентінің Жарлығымен Астана қаласына көшірілді.

Қазақстан Республикасының Президентінің жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институтының құрылған күнінен бастап оның негізгі мақсаты — мемлекеттік ғылыми-зерттеу мекемесі ретінде Қазақстан Президентінің және елдің басқарушы органдарының қызметін ғылыми-талдаулармен қамтамасыз ету.

ҚСЗИ кәсіби ғылыми-талдау орталығы болып табылады. Дүниежүзілік талдау орталықтарының индекс-рейтингі қорытындысы бойынша ҚСЗИ қауіпсіздік, қорғаныс және сыртқы саясат салалары бойынша үздік топ-100 қатарына енген. Институт ең үздік мемлекеттік «ақыл» орталықтарының қатарына еніп, әлем бойынша 57-ші орынды иемденген.

Қазіргі таңда институтта саясаттану, тарих, экономика және әлеуметтану секілді салалардың таныма мамандары саналатын – ҚР ҰҒА екі мүше-корреспонденті, сегіз ғылым докторы мен кандидаты, бір Ph.D қызмет атқарады.

ҚСЗИ өзінің 24 жылдық қызметі барысында институт сарапшыларының қатысуымен халықаралық қатынас, ғаламдық және аймақтық қауіпсіздік мәселелері бойынша 250-ден астам кітап басып шығарған. Институт үш мерзімді ғылыми-сараптамалық журнал басып шығаруда: «Қоғам және Дәуір» тоқсандық ғылыми-сараптамалық, «Қазақстан-Спектр» тоқсандық ғылыми және «Central Asia's Affairs» тоқсандық сараптамалық журналды (ағылшын тілінде). Үш тілде жүргізіліп отыратын сайты және Facebook әлеуметтік желісінде өз парақшасы бар.

Институт өзінің негізгі зерттеу бағыттары бойынша семинарлар, ғылыми конференциялар, дөңгелек үстелдер, халықаралық форумдар өткізіп отыр. Сарапшылар арасында Орталық Азия аймағының қауіпсіздігіне арналған ҚСЗИ-дың 2003 жылдан бері өткізіліп келе жатқан жылсайынғы конференциясы қызығушылық тудырып келеді.

ҚСЗИ-дың ғылыми басқосуларына Қазақстан өңірлерінің сарапшылары ғана емес, сонымен қатар, Орталық Азия елдерінің, АҚШ-тың, Германияның, Жапонияның, Иранның, Қытайдың, Ресейдің, Түркияның, Францияның және басқа да мемлекеттердің ғалымдары белсене қатысады.

ҚСЗИ негізінде Қазақстанның жетекші жоғарғы оқу орындарының студенттері мен шетелдік сарапшылар үнемі тәжірибеден өтіп отырады.

Бүгінгі таңда институтта қызметкерлердің кәсіби және ғылыми өсулері үшін барлық қажетті жағдайлар жасалынған.

ҚСЗИ туралы толық ақпаратты төмендегі мекен-жайдан алуға болады:

Қазақстан Республикасы, 010000, Астана,
Бейбітшілік көшесі, 4
Тел.: +7 (7172) 75-20-20
Факс: +7 (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz, www.kaziss.kz

**Казахстанский институт
стратегических исследований
при Президенте Республики Казахстан**

Казахстанский институт стратегических исследований (КИСИ) при Президенте Республики Казахстан создан Указом Президента Республики Казахстан 16 июня 1993 года. В апреле 2014 года Указом Президента Республики Казахстан КИСИ был передислоцирован в город Астану.

С момента своего возникновения основной задачей Казахстанского института стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан как государственного научно-исследовательского учреждения является научно-аналитическое обеспечение деятельности Президента Казахстана, руководящих органов страны.

КИСИ является профессиональным научно-аналитическим центром. По итогам Всемирного индекса-рейтинга аналитических центров (http://repository.upenn.edu/think_tanks/10/) КИСИ вошел в топ-100 лучших исследовательских центров в сфере безопасности, обороны и внешней политики. Институт вошел в список лучших государственных «мозговых» центров, заняв 57-е место в мире.

В настоящее время в институте работают два члена-корреспондента НАН РК, восемь докторов и четыре кандидата наук, один Ph.D – специалисты в области политологии, истории, экономики, социологии.

За 24 года деятельности институтом было издано более 250 книг по международным отношениям, проблемам глобальной и региональной безопасности. В КИСИ издаются три журнала: «Қоғам және Дәуір» (на казахском языке), «Казахстан-Спектр» (на русском языке), «Central Asia's Affairs» (на английском языке). Институт располагает собственным сайтом на трех языках: казахском, русском и английском, а также ведет аккаунты в социальной сети Facebook.

В КИСИ ежегодно проводится большое количество международных научных конференций, семинаров, круглых столов. Особый интерес у экспертов вызывают ежегодные конференции КИСИ, проводимые с 2003 года и посвященные проблемам безопасности и сотрудничества в Центральной Азии.

В научных форумах КИСИ принимают участие эксперты из Казахстана и стран Центральной Азии, а также ученые из Германии, Индии, Ирана, Китая, Пакистана, России, США, Турции, Франции, Японии и др.

На базе КИСИ постоянно проходят стажировку и преддипломную практику студенты ведущих казахстанских высших учебных заведений, а также зарубежные эксперты.

В настоящее время в институте созданы необходимые условия для профессионального и научного роста сотрудников.

Более подробную информацию о КИСИ можно получить по адресу:

Республика Казахстан, 010000, Астана,
ул. Бейбитшилик, 4
Тел.: +7 (7172) 75-20-20
Факс: +7 (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz, www.kaziss.kz

The Kazakhstan Institute for Strategic Studies Under the President of the Republic of Kazakhstan

The Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan (KazISS) was established on June 16, 1993 by the Decree of the President of Kazakhstan. In April 2014, the President Nazarbayev of Kazakhstan issued the Executive Order to relocate the KazISS to Astana.

Since its foundation, the mission of the KazISS as the national research institution is to provide analytical support to the President of Kazakhstan and to the government bodies of Kazakhstan.

The KazISS is a professional research and analysis center that is listed among the top 100 in the field of security and ranked the 57th as a government affiliated think tank according to the Global Go To Think Tank Index (http://repository.upenn.edu/think_tanks/10/).

The KazISS enjoys a reputation of the leading think tank of Kazakhstan due to its highly professional pool of experts. The KazISS currently employs two Corresponding Members of the National Academy of Kazakhstan, eight Doctors of Science, four Candidates and a PhD who specialize in such disciplines as economics, political science, sociology and history.

During the twenty-four years of its functioning, the KazISS has published more than 250 books on the issues of international relations, global and regional security. The Institute issues three journals: the Kogam zhane Dayir in Kazakh, the Kazakhstan-Spectrum in Russian and the Central Asia's Affairs in English. The KazISS has a trilingual website in Kazakh, Russian, and English as well as the Facebook account.

Special interest has been triggered by a great number of international conferences, seminars and round tables held by the KazISS on regular basis on the issues of security and cooperation in Central Asia.

The KazISS is the basis for professional training and internships for students of the leading Kazakhstan universities and fellowships for both Kazakhstan's and foreign scholars. The KazISS is keen to provide all conditions necessary for further professional development of its researchers.

For any further information, contact us:

4, Beybitshilik St.
Astana, 010000
Republic of Kazakhstan
Tel: +7 (717) 75-20-20
Fax.: +7 (717) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz, www.kaziss.kz

Редакциялық алқа:

З.К. ШәуKENОВА,
А.А. Альшанская,
Г.М. ҚасымОВА,
Ж.М. Санхаева,
Б.А. СыздықОВ,
А.Ф. Үрпекова

Ғылыми басылым

Орталық Азия 25 жылда

Редактор-корректор Наталия Шестакова
Қазақшаға аударған Алмас Арзықұлов
Ағылшын тіліне аударған Марем Бузуртанова
Беттеу мен мұқаба дизайні Валерий Глухов

Басуға 20.05.2017 қол қойылды. Формат 60x90 1/16
Офсеттік қағаз. Офсеттік басылым. Баспа т. 8,5
Таралымы 500 экз.

Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы
Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты
050010, Астана қ., Бейбітшілік көш., 4

ҚБ «ҚСҚ» «Бұланды» КФ басылып шығарылды,
Макинск қ., Громов көш., 73/2, тел. 2-32-27.
Тап. № 449. 2017 ж.